

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS
OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

**Issue 5(16)
Part 2**

**Warsaw
2019**

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS

ISSUE 5(16)
Part 2

MAY 2019

Collection of Scientific Works

WARSAW, POLAND
Wydawnictwo Naukowe "iScience"
20th May 2019

ISBN 978-83-949403-3-1

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS: a collection scientific works of the International scientific conference (20th May, 2019) - Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2019. Part 2 - 125 p.

Languages of publication: українська, русский, english, polski, беларуская, казакша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, ჯუღრუბუ

The compilation consists of scientific researches of scientists, post-graduate students and students who participated International Scientific Conference "MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS". Which took place in Warsaw on 20th May, 2019.

Conference proceedings are recommended for scientists and teachers in higher education establishments. They can be used in education, including the process of post - graduate teaching, preparation for obtain bachelors' and masters' degrees. The review of all articles was accomplished by experts, materials are according to authors copyright. The authors are responsible for content, researches results and errors.

ISBN 978-83-949403-3-1

© Sp. z o. o. "iScience", 2019

© Authors, 2019

TABLE OF CONTENTS

SECTION: PEDAGOGY

Abdullayeva Shaxzodaxon Rasulovna (Fergana, Uzbekistan) INFORMATIKA DARSLARINI SAMARALI TASHKIL ETISHDA INTERFAOL METODLARNI QO'LLASH.....	6
Ahmadjanova Mohiyat Sadriyvna (Qo'qon, O'zbekiston) MAKTABDA IRSIYATNING XROMOSOMA NAZARIYASI MAVZUSINI MUSTAXKAMLASH.....	10
Berdiyev Bahodir Ravshanovich (Qarshi, O'zbekiston) BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKA DARSLARIDA VAQT O'LCHOV BIRLIKLARI BILAN TANISHTIRISH.....	14
Karimova Qunduz Ro'ziboyevna, Babayev Saidmuhammad Saidkamolovich (Urganch, O'zbekiston) BOSHLANG'ICH SINFLARDA IQTIDORLI BOLALAR BILAN ISHLASHDA O'QITUVCHIGA QO'YILADIGAN TALABLAR.....	18
Hojabergenova Rozaxan Uzaqbergenovna, Ametov Sardorbek Ergashboy o'g'li (Nukus, O'zbekiston) TA'LIM TIZIMIDA SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TEXNOLOGIYA.....	22
Hojabergenova Rozaxan Uzaqbergenovna, Qutlimuratov Musabek Saidmurot o'g'li (Nukus, O'zbekiston) KASB TA'LIMI SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA AXBOROT – KOMMUNIKATIV TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH.....	25
Антипова Елена, Антипов Вячеслав (Санкт-Петербург, Россия) СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ И НАПРАВЛЕНИЯ В ОБЛАСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВЬЯ НАСЕЛЕНИЯ.....	29
Ахмедова Ш. М., Шукурова Х. С., Хакимова Ш. Ҳ., Ахмедова К. (Жиззах, Ўзбекистон) ЁШЛАРИНИНГ МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ ҚАРАШЛАРИ.....	34
Величко Тетяна Олександрівна, Кравченко Лариса Іванівна, Воєдило Юлія Валеріївна, Кошель Анна Павлівна (Чернігів, Україна) ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ.....	38
Герасименко Анастасия Владимировна (Краснодар, Россия) СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА СВОИ ПОСТУПКИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В КЛАССНОМ КОЛЛЕКТИВЕ	43
Ибрагимова Шахноза Гаппаровна (Қўқон, Ўзбекистон) ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА БОЛАНИНГ ЎЗИНИ – ЎЗИ АНГЛАШИ.....	51
Исамуддинов Акмал, Шерматова Зилола, Рузиева Гулбахор (Фергана, Ўзбекистан) АКТУАЛЬНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС.....	56

Камолова Ширин Усаровна, Равшанов Олим Ахмедович, Файзуллаева Мадина Абдимуминовна (Джизак, Узбекистан) РОЛЬ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ ГАРМОНИЧНО – РАЗВИТОЙ ЛИЧНОСТИ.....	59
Мошкова Янна Алексеевна (Орел, Россия) ТВОРЧЕСКИЕ ФОРМЫ В СИСТЕМЕ ПРЕПОДАВАНИЯ СОЛЬФЕДЖИО В ДМШ И ДШИ.....	62
Прокоп'єва Антоніна Миколаївна, Юрченко Наталія Володимирівна, Горман Ольга Миколаївна, Овсієнко Олександра Сергіївна, Кошель Віталій Миколайович (Чернігів, Україна) ДО ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ.....	65
Юлчибоева Дилфузахон Эргашевна, Ҳайдаров Охунжон Муроджонович (Қўқон, Ўзбекистон) ОИЛА БИЛАН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ИЖТИМОИЙ-ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ.....	71
Nurmaganbet Akerke Boronbaikyzy (Nur-Sultan, Kazakhstan) INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN MODERN PHYSICS LESSON.....	76
SECTION: PHILOLOGY AND LINGUISTICS	
Marupov Faris Fatoyevich (Samarkand, Uzbekistan) INNOVATIVE WAYS OF TEACHING VOCABULARY IN THE SECOND LANGUAGE CLASSROOM.....	82
Shukurov Otabek Ulashevich (Qarshi, O'zbekiston) O'ZLASHMALAR TILNING MUHIM EHTIYOJI SIFATIDA.....	85
Диванова И. С., Атажанова Ш. А. (Ургенч, Узбекистан) ЮРАКЛАРГА ЯҚИН ШЕЪРИЯТ.....	90
Усмонова Дилноза Умаровна (Ташкент, Узбекистан) ОСОБЕННОСТЬ ВЫБОРА И АДАПТАЦИИ МАТЕРИАЛА В ЧТЕНИИ.....	92
Кешубаева Чолпан Курмангалиевна (Алматы, Қазақстан) АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ.....	97
Нуртазаева Мадина Нуршаиховна (Алматы, Қазақстан) СӨКЕН ЖӘНЕ АБАЙ.....	102
Махимова Сандугаш Акрамовна (Алматы, Қазақстан) ШОҚАН УАЛИХАНОВ – ҰЛЫ АҒАРТУШЫ, ҚАЗАҚТЫҢ ҒҰЛАМА ҒАЛЫМЫ.....	107
Тайгожаева Меруерт Мукашевна (Алматы, Қазақстан) ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛЫ СУРЕТКЕР ЖАЗУШЫ....	110
Рахимов Берік Серикбаевич, Сыздықова Биби Ергазықызы (Караганда, Казахстан) ЭПОСТАҒЫ КӨНЕ ДӘУІР МАҒЛҰМАТТАРЫ.....	113

SECTION: PSYCHOLOGY SCIENCE

Saliyeva Dilorom Abdullayevna,

Muhammadjonova Xadichaxon Husanjon qizi (Qo`qon, O`zbekiston)

O`SMIRLIK DAVRIDA BOLALARDA AGRESSIV XULQ-ATVORNING

SHAKLLANISHIDA OILANING TA`SIRI.....

119

SECTION: PEDAGOGY

Abdullayeva Shaxzodaxon Rasulovna
(Fergana, Uzbekistan)

INFORMATIKA DARSLARINI SAMARALI TASHKIL ETISHDA INTERFAOL METODLARNI QO'LLASH

Pedagogik texnologiyalarning rivojlanishi va ularning o'quv-tarbiya jarayoniga kirib kelishi, shuningdek, axborot texnologiyalarining tez almashinuvi va takomillashuvi jarayonida har bir inson uchun o'z kasbiy tayyorgarligini, mahoratini kuchaytirish imkoniyati yaratiladi. Ta'lim-tarbiya jarayoniga interfaol metodlarni tadbiq etish kadrlar tayyorlashga yo'naltirilgan umumiy jarayon mazmunining sifat jihatdan o'zgarishni ta'minlaydi.

O'qitishda interfaol metodlarni informatika darslarida qo'llash bo'yicha A. A. Abduqodirov, F. Zokirova, D. Ro'ziyeva va boshqa shu kabi olimlar tomonidan o'qitish jarayonida foydalanish imkoniyatlari o'rganilgan. [5. 22]

Lekin informatikani o'qitishda interfaol metodlardan foydalanishni uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida qo'llash borasidagi ilmiy tadqiqotlar yetarlicha o'rganilmagan. Aynan hozirgi kunda o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish uning mazmun mohiyatini bilish juda muhimdir. Uning ta'limda qo'llanilishi esa o'quv jarayonini samaradorligini oshirish yo'llaridan biri bo'lib hisoblanadi. Ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish maqsadida bu sohada yangi, zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlarni o'quv jarayoniga samarali joriy etishni ta'minlash dolzarb vazifalardandir. Barkamol insonni shakllantirishga imkon beruvchi o'quv-tarbiya jarayoni sifatini oshirishning muhim vazifasi ta'lim samaradorligini ta'minlashdir. Ta'lim samaradorligi ta'lim mazmunining asosiy maqsad va vazifalarga mosligi, uning ilmiy jihatdan asoslanganligi, izchilligi, turmush bilan bog'liqligi, shuningdek, ta'lim mazmuniga mos metodlar, shakllar va vositalar majmuasi tanlanishi bilan ta'minlanadi.

Bunday natijaga erishish o'quv jarayonida interfaol metodlarni qo'llashni taqozo etadi. Quyida informatika fanida foydalanishi mumkin bo'lgan interfaol metodlar va grafik organayzerlardan ayrimlarini keltirib o'tamiz.

Metodlar juda xilma-xildir. Biz ulardan ba'zilarini tashkil etish va ularni o'tkazish tartibi haqida to'xtalamiz. O'quvchilarda mantiqiy, aqliy, ijodiy, tanqidiy, mustaqil fikrlashni shakllantirishga, qobiliyatlarini rivojlantirishga, kelajakda raqobatbardosh, yetuk mutaxassis bo'lishlariga yordam beradigan tavsiyalar beramiz. Keltirilgan tavsiyalardan foydalanuvchi o'qituvchilar o'quv jarayonini tashkil etish uchun havola etilgan metodlarni xuddi shu tartibda o'tkazishlari shart emas. Har qaysi o'qituvchi bu metodlar asosida ularning umumiy shaklini olgan holda o'zlarining darslarini o'qitish texnologiyalarini yaratishlari, berilgan metodlarni to'liq yoki ularning ba'zi bir bosqichlari, elementlarini ishlatishlari mumkin.

«BUMERANG» METODI

Metodning tavsifi. Ushbu metod o'quvchilarni dars jarayonida, darsdan tashqarida turli adabiyotlar, matnlar bilan ishlash, o'rganilgan materialni yodida saqlab qolish, so'zlab berish, fikrini erkin holda bayon eta olish, qisqa vaqt ichida

ko'p ma'lumotga ega bo'lish hamda dars mobaynida o'qituvchi tomonidan barcha o'qivchilarni baholay olishga qaratilgan.

Metodning maqsadi. O'quv jarayoni mobaynida tarqatilgan materiallarning o'quvchilar tomonidan yakka va guruh holatida o'zlashtirib olishlari hamda suhbat-munozara va turli savollar orqali tarqatma materiallardagi matnlar qay darajada o'zlashtirilganligini nazorat qilish va baholash jarayoni mobaynida har bir o'quvchi tomonidan o'z baholarini egallashiga imkoniyat yaratish.

Metodning qo'llanishi. Amaliy mashg'ulotlar hamda suhbat-munozara shaklidagi darslarda yakka tartibda, kichik va jamoa shaklida foydalanilishi mumkin.

Mashg'ulotda foydalaniladigan vositalar. O'quvchi dars jarayonida mustaqil o'qishlari, o'rganishlari va o'zlashtirib olishlari uchun mo'ljallangan tarqatma materiallar (o'tilgan mavzu yoki yangi mavzu bo'yicha qisqa matnlar, suratlar, ma'lumotlar).

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi.

➤ Ushbu metod bir necha bosqichda o'tkaziladi:

o'quvchilar kichik guruhlariga ajratiladi;

o'quvchilar darsning maqsadi va tartibi bilan tanishtiriladi; o'quvchilarga mustaqil o'rganish uchun mavzu bo'yicha matnlar tarqatiladi; berilgan matnlar o'quvchilar tomonidan yakka tartibda mustaqil o'rganiladi; har bir guruh a'zolaridan yangiguruhtashkil etiladi;

➤ yangiguruh a'zolarining har bir guruh navbati bilan mustaqil o'rgangan matnlari bilan axborot almashadilar, ya'ni bir-birlariga so'zlab beradilar, matni o'zlashtirib olishlariga erishadilar;

➤ berilgan ma'lumotlarning o'zlashtirilganlik darajasini aniqlash uchun guruh ichida ichki nazorat o'tkaziladi, ya'ni guruh a'zolari bir-birlari bilan savol-javob qiladilar;

➤ yangi a'zolar dastlabki holatdagi guruhlariga qaytadilar;

➤ darsning qolgan jarayonida o'quvchilar bilimlarini baholash yoki to'plagan ballarini hisoblab borish uchun har bir guruhda "guruh hisobchisi" tayinlanadi.

O'quvchilar tomonidan barcha matnlar qay darajada o'zlashtirilganligini aniqlash maqsadida o'qituvchi (yoki opponent guruh) o'quvchilarga savollar bilan murojaat etadilar, og'zaki so'rov o'tkazadilar;

savollarga berilgan javoblar asosida guruhlar to'plagan umumiy ballari aniqlanadi:

har bir guruh a'zosi tomonidan guruhdagi matn mazmunini hayotga bog'lagan holda bittadan savol tuziladi;

guruhlar tomonidan tayyorlangan savollar orqali savol-javob tashkil etiladi («guruh hisobchilari» berilgan javoblar bo'yicha ballarni hisoblab boradilar);

guruh a'zolari tomonidan to'plangan umumiy ballar yig'indisi aniqlanadi;

guruhlar to'plagan umumiy ballar guruh a'zolari o'rtasida teng taqsimlanadi.

darsni yakunlash, uyga vazifa berish.

Informatika darslarida ushbu metodni quyidagicha qo'llash mumkin:

Mavzu: "Kompyuterlar. Kompyuterlarning qurilmalari va vazifalari" (5-sinf, Informatika)

Tarqatma materiallar:

1-guruhga – Kompyuterlar qanday tuzilgan?

2-guruhga– Ma'lumotlar qanday saqlanadi?

3-guruhga – Kompyuterlarning qanday qo‘shimcha qurilmalari mavjud?
4-guruhga – Kompyuterlar qanday ishga tushiriladi?

“TUSHUNCHALAR TAHLILI” METODI

Metodning mohiyati. Ushbu metod o‘tilgan (chorak, semestr yoki yilida tugagan) predmeti yoki bo‘lim barcha mavzularini o‘quvchilar tomonidan yodga olish, biron-bir mavzu bo‘yicha o‘qituvchi tomonidan berilgan tushunchalarga mustaqil ravishda o‘z izohlarini berish, shu orqali o‘z bilimlarini tekshirib baholashga imkoniyat yaratish va o‘qituvchi tomonidan qisqa vaqt ichida barcha o‘quvchilarni baholay olishga yo‘naltirilgan.

Metodning maqsadi. O‘quvchilarni mashg‘ulotda o‘tilgan mavzuni egallaganlik va mavzu bo‘yicha tayanch tushunchalarni o‘zlashtirib olinganlik darajalarini aniqlash, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, o‘zlarining bilim darajalarini baholayo olish, yakka va guruhlarda ishlay olish, safdoshlarining fikriga hurmat bilan qarash, shuningdek, o‘z bilimlarini bir tizimga solishga o‘rgatish.

Metodning qo‘llanishi: o‘quv mashg‘ulotlarining barcha turlarida (dars boshlanishi yoki dars oxirida, yoki predmetining biron-bir bo‘limi tugallanganda) o‘tilgan mavzuni o‘zlashtirilganlik darajasini baholash, takrorlash, mustahkamlash yoki oraliq va yakuniy nazorat o‘tkazish uchun, shuningdek, yangi mavzuni boshlashdan oldin o‘quvchilarning bilimlarini tekshirib olish uchun mo‘ljallangan. Ushbu metodni mashg‘ulot jarayonida yoki mashg‘ulotning bir qismida yakka, kichik hamda jamoa shaklida tashkil etish mumkin. Metoddan uyga vazifa berishda ham foydalansa bo‘ladi.

Mashg‘ulotda foydalaniladigan vositalar: tarqatma materiallar, tayanch tushunchalar ro‘yxati, qalam (yokiruchka), slayd.

Mashg‘ulotni o‘tkazish tartibi:

o‘quvchilar guruhlariga (sharoitga qarab) ajratiladi;

➤ o‘quvchilar mashg‘ulotni o‘tkazishga qo‘yilgan talab va qoidalar bilan tanishtiriladi;

➤ tarqatma materiallar guruh a‘zolariga tarqatiladi;

➤ o‘quvchilar yakka tartibda o‘tilgan mavzu yoki yangi mavzu bo‘yicha tarqatma materialda berilgan tushunchalar bilan tanishadilar;

➤ o‘quvchilar tarqatma materialda mavzu bo‘yicha berilgan tushunchalar yoniga egallagan (yoki o‘zlarining) bilimlari asosida (berilgan tushunchalarni qanday tushungan bo‘lsalar shunday) izoh yozadilar (yakka tartibda);

➤ o‘qituvchi tarqatma materialda mavzu bo‘yicha berilgan tushunchalarni o‘qiydi va jamoa bilan birgalikda har bir tushunchaga to‘g‘ri izohni belgilaydi yoki ekranda har bir tushunchaning izohi berilgan slayd orqali (imkoni bo‘lsa) tanishtiriladi;

➤ har bir o‘quvchi to‘g‘ri javob bilan belgilangan javoblarning farqlarni aniqlaydilar, kerakli tushunchaga ega bo‘ladilar, o‘z-o‘zlarini tekshiradilar, baholaydilar, shuningdek bilimlarini yana bir bor mustahkamlaydilar.

Izoh: «Tushunchalar tahlili» metodini «Chaynvord», «Uzluksiz zanjir», «Klaster», «Blis-zanjir» shaklidaham tashkil etish mumkin.

➤ «Tushunchalar tahlili» metodidan bir darsning o‘zida dars boshlanishida o‘tgan mavzuni takrorlash, mustahkamlash yoki yangi mavzu bo‘yicha o‘quvchilarning dastlabki bilimlari, qanday tushunchalarni egallaganliklari va shu

darsning oxirida bugungi mavzudan nimalarni bilib olganliklarini aniqlash uchun ham foydalanish mumkin.

“ZINAMA–ZINA” METODI

Metodning tavsifi. Ushbu metod o'quvchilarni o'tilgan yoki o'tilishi kerak bo'lgan mavzu bo'yicha yakka va kichik jamoa bo'lib fikrlash hamda xotirlash, o'zlashtirilgan bilimlarni yodga tushirib, to'plangan fikrlarni umumlashtira olish va ularni yozma, rasm, chizma ko'rinishida ifodalay olishga o'rgatadi. Bu metod o'quvchilar bilan yakka holda yoki guruhlariga ajratilgan holda yozma ravishda o'tkaziladi va taqdimot qilinadi.

Metodning maqsadi. O'quvchilarni erkin, mustaqil va mantiqiy fikrlashga, jamoa bo'lib ishlashga, izlanishga, fikrlarni jamlab ulardan nazariy va amaliy tushuncha hosil kilishga, jamoaga o'z fikri bilan ta'sir eta olishga, uni ma'qullashga, shuningdek, mavzuning tayanch tushunchalariga izoh berishda egallagan bilimlarini qo'llay olishga o'rgatish.

Metodning qo'llanishi: ma'ruza (imkoniyat va sharoit bo'lsa), seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida yakka tartibda yoki kichik guruhlarda o'tkazish hamda nazorat darslarida qo'llanilishi mumkin.

Mashg'ulotda qo'llaniladigan vositalar: A-3, A-4 formatli qog'ozlarda tayyorlangan (mavzuni ajratilgan kichik mavzular soniga mos) chap tomoniga kichik mavzular yozilgan tarqatma materiallar, flomaster (yoki rangli qalam)lar.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi: o'qituvchi o'quvchilarni mavzular soniga qarab 3-5 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi (guruhlar soni 4 yoki 5 ta bo'lgani ma'qul);

➤ o'quvchilar mashg'ulotning maqsadi va uning o'tkazilish tartibi bilan tanishtiriladi. Har bir guruhga kog'ozning chap qismida kichik mavzu yozuvi bo'lgan varaqlar tarqatiladi;

➤ o'qituvchi a'zolarini tarqatma materialda yozilgan kichik mavzular bilan tanishishlarini va shu mavzu asosida bilganlarini flomaster yordamida kog'ozdagi bo'sh joyiga jamoa bilan birgalikda fikrlashib yozib chiqish vazifasini beradi va vaqt belgilaydi;

➤ guruh a'zolari birgalikda tarqatma materialda berilgan kichik mavzuni yozma (yoki rasm, yokio'quvchizma) ko'rinishida ifoda etadilar. Bunda a'zolari kichik mavzu bo'yicha imkon boricha to'laroq ma'lumot berishlari kerak bo'ladi.

➤ tarqatma materiallar to'ldirilgach, guruh a'zolaridan bir kishi taqdimot qiladi. Taqdimot vaqtida guruhlar tomonidan tayyorlangan material, albatta, auditoriya (sinf) doskasiga mantiqan tagma-tag (zina shaklida) ilinadi;

➤ o'qituvchi guruhlar tomonidan tayyorlangan materiallarga izoh berib, ularni baholaydi va mashg'ulotni yakunlaydi.

Xulosa qilib aytganda interfaol metodlardan o'quv jarayoni samaradorligini oshirishda foydalanish bugungi kunda muhim bo'lib hisoblanadi. O'qitish texnologiyasi umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitiladigan barcha fanlar singari informatika fanini o'qitish jarayonini takomillashtirish, har bir ta'lim oluvchining potensial imkoniyatini rivojlantirish, o'quv biluv faoliyatini faollashtirish bilimlarini mustahkam bo'lishini ta'minlaydi. Ularning ko'nikmalarini shakllanishi va bilimlarini oshishiga olib keladi.

Ahmadjanova Mohiyat Sadriyvna
Qo`qon pedogogika instituti
(Qo`qon, O`zbekiston)

**MAKTABDA IRSIYATNING XROMOSOMA
NAZARIYASI MAVZUSINI MUSTAXKAMLASH**

Anotasiya: Maqola biologiya fanidan "Irsiyatni xromosoma nazariyasi" mavzusini o`qitishda o`quvchilarning bilish faoliyatini mustahkamlashda, nostandart testlardan foydalanish masalalariga q`aratilgan.

Tayanch so`zlar: Birikish gruhi, krossoverlar, nokrossoverlar, genetic xarita, nostandart test

Анотация: В статья рассматривается вопросы изучения биологии на тему "Хромосомная теория наследственности" повышение уровня знаний учащихся, предусматривается исползование нестандартный тестов.

Ключевые слова: Группа сцепления, кроссовер, нокроссовер, генетическая карта, нестандартный тест.

Ta'limning samaradorligini oshirish, shaxsning ta'lim markazida bo'lishini va yoshlarning mustaqil bilim olishlarini ta'minlash uchun ta'lim muassasalariga yaxshi tayorgarlik ko'rgan va o'z sohasidagi bilimlarni mustahkam egallashdan tashqari zamonaviy pedogogik texnologiyalarni va interfaol uslublarni biladigan, ulardan o'quv va tarbiyaviy mashg'ulotlarni tashkil etishda foydalanish qoidalarini biladigan o'qituvchilar zarur. Buning uchun barcha fan o'qituvchilarini pedogogik va axborot texnologiyalar, interfaol uslublar bilan qurollantirish hamda olgan bilimlarini o'quv-tarbiyaviy mashg'ulotlarda qo'llash malakalarini uzluksiz oshirib borish zarur.

Mashg'ulotning mavzusi. Irsiyatning xromosoma nazariyasi

Mashg'ulotning ilmiy maqsadi. O'quvchilarda Irsiyatning xromosoma nazariyasi bo'yicha kompetentligini xosil qilish va mustaqil fikrlash, taxlil qilish, xulosaga kelish ularni bayon qilish o'rgatish.

Mashg'ulotning tarbiyaviy axamiyati. Mavzuga oid bilimlar bilan tanishtirib, ilmiy dunyoqarashini shakillantirish.

Mashg'ulotning rivojlantiruvchi maqsadi. Irsiyatning xromosoma nazariyasi mashg'ulot ustida mustaqil ishlash, taxlil qilish va ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Mashg'ulotni jihozlash. Irsiyatning xromosoma nazariyasi oid slaytlar, kompyuter, proektor, tarqatma materiallar.

Mashg'ulotda foydalaniladigan texnologiya. Interfaol ta'lim texnologiyalari

Asosiy tushunchalar va tayanch bilimlar. Birikish guruhi, to'la birikish, chala birikish, crossingover, lokus.

Mashg'ulotning borishi.

1. Tashkiliy qism.

2. O'quvchilar mashg'ulot mavzusi, maqsadi, borishi bilan tanishtiriladi.

3. Yangi mavzuni o'rganish: O'qituvchi bayoni va slaytlar asosida

4. Yangi mavzuni mustahkamlash: Nostandart test yordamida

1. Organizmlarning birikish guruxlarigi mos ravishda tegishli javoblarni yozing. a) 17 b) 23 v) 26 g) 4 d) 24 e) 12 j) 10 z) 12 i) 7 k) 11

Organizmlar	Lotincha nomi	Javoblar
Makkajo'xori	<i>Zea mays</i>	
SHoli	<i>Oryza sativa</i>	
No'xat	<i>Pisum sativum</i>	
Loviya	<i>Phaseolus vulgaris</i>	
Kungaboqar	<i>Helianthus annuus</i>	
Odam	<i>Homo sapiens</i>	
G'o'za	<i>G. hirsutum</i>	
Drozofilla meva pashshasi	<i>Drosophila melanogaster</i>	
Kartoshka	<i>Solanum tuberosum</i>	
Pomidor	<i>Lycopersicum esculentum</i>	

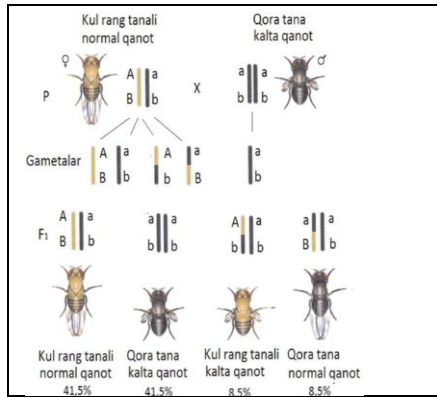
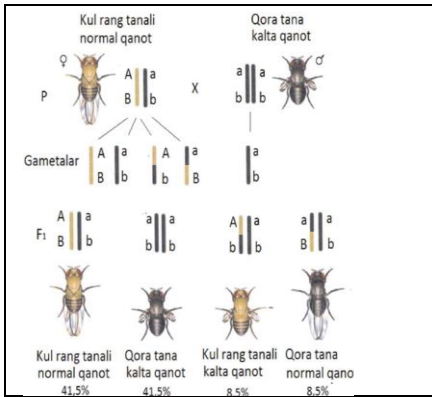
Organizmlar	Lotincha nomi	Javoblar
Makkajo'xori	<i>Zea mays</i>	j)10
SHoli	<i>Oryza sativa</i>	z)12
No'xat	<i>Pisum sativum</i>	i)7
Loviya	<i>Phaseolus vulgaris</i>	k)11
Kungaboqar	<i>Helianthus annuus</i>	a) 17
Odam	<i>Homo sapiens</i>	b) 23
G'o'za	<i>G. hirsutum</i>	v) 26
Drozofilla meva pashshasi	<i>Drosophila melanogaster</i>	g)4
Kartoshka	<i>Solanum tuberosum</i>	d) 24
Pomidor	<i>Lycopersicum esculentum</i>	e)12

2. Irsiylanish mexanizimini rasmini yoniga mos javbni qo'ying?

A) CHala birikish b) To'liq birikish

Irsiylanish mexanizimi	Javob
<p>Qora tana kalta qanot Kul rang tanali normal qanot</p> <p>Gametalar: a b, A B</p> <p>F₁: Aa Bb, Aa Bb</p> <p>Kul rang tanali Qora tana</p>	

Irsiylanish mexanizimi	Javob
<p>Qora tana kalta qanot Kul rang tanali normal qanot</p> <p>Gametalar: a b, A B</p> <p>F₁: Aa Bb, Aa Bb</p> <p>Kul rang tanali Qora tana</p>	To'liq birikish

- Xramasoma nazariyasi va hujyra nazariyasini moslang.
- Genlar xromosomalarda ma'lum bir chiziqli ketma-ketlikda joylashadi;
- Har bir gen xromosomada o'z o'rnini (lokus)ga ega; allel genlar gomologik xromosomalarning aynan bir xil lokuslarida joylashadi;
- Bitta xromosomada joylashgan genlar birikish guruhini hosil qilib, birgalikda irsiylanadi; birikish guruhlari soni xromosomalarning gaploid to'plamiga teng va har bir tur uchun doimiydir.
- Hujyra tiriklikning tuzilishi, funksiyasi va rivojlanishning eng kichik birligidir.
- Hujyralar faqat bo'linish yo'li bilan ko'payadi. Har bir yangi hujyra dastlabki hujyraning bo'linishi natijasida hosil bo'ladi.
- Krossingover jarayonida genlarning birikishi buzilishi mumkin, bunda rekombinant xromosomalar hosil bo'ladi; krossingover chastotasi genlar orasidagi masofaga bog'liq; masofa qanchalik uzoq bo'lsa, krossingover shuncha ortadi;
- Rekombinatsiya foizi asosida genlar orasidagi masofa aniqlanadi, bu esa xromosomalar xaritasini tuzishga imkon beradi.
- Barcha ko'p hujyrali organizmlarning hujyralari bilan bir hujyralilarning tuzilishi va fiziologik jarayonlari jihatidan o'xshash bo'lib, ko'p hujyrali organizmlar bir hujyralilardan kelib chiqqanligini bildiradi.
- Hujyrada uni qayta quradigan va boshqaradigan genetic informatsiya saqlanadi.
- Ko'p hujyralilarda har xil ixtisoslashgan hujyralar birlashib to'qimalarni hosil qiladi. Ular nerv va gumoral sistemalar orqali idora etiladi.

Nazariyalar	javob raqamlar
Xromosoma nazariyasi	
Hujyra nazariyasi	

Nazariyalar	javob raqamlari
Xromosoma nazariyasi	1,2,3,6,7
Hujyra nazariyasi	4,5,8,9,10

Mashg'ulotni yakunlash. O'qituvchi tomonidan mavzu xulosalanadi. O'quvchilarning balli e'lon qilinadi.

Uyga vazifa berish. Yangi mavzuni o'rganib kelish.

Shunday qilib, mavzuni nostandart testlar yordamida mustaxkamlasak o'quvchilarni mantiqiy fikrlashiga, o'quvchilarni o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilishga va ularning darsga bo'lgan qiziqishini oshishiga erishamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", «Toshkent» 1997 yil. WWW.ziyonet.uz
2. G'ofurov A, Abdukarimov A, Tolipova J, va boshqalar "Biologiya" 10 sinf darslik Toshkent 2017 yil. 88bet
Ishmuhammedov R, Yuldashov M "Ta'lim va tarbiyada innavastion pedagogic
3. Texnologiyalar "Nihol" 2013 yil. 12bet
4. Yo'ldoshov J.G', Usmonov S.A. " Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni
5. amalyotga joriy qilish" "Fan va texnologiya" 2008 yil. 63bet

Berdiyev Bahodir Ravshanovich
Qarshi DU
(Qarshi, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA VAQT O'LCHOV BIRLIKLARI BILAN TANISHTIRISH

Miqdorlar xuddi raqamlar kabi boshlang'ich sinflarda matematika mashg'ulotlarining asosiy tushunchasi bo'lib, bolalarda miqdorlar predmetlar va voqeylikka aloqador va o'lchov bilan bog'liq sifat tasavvur hosil qilish uchun ifodalaniladi.

1-2 sinflarda o'quvchilar uzunlik, massa (og'irlik) hajm, vaqt haqida va ularning o'lchov birliklari haqida tassavvurga ega bo'ladilar.

Misollarni yechish jarayonida ular baho, qiymat, miqdor, narx, masofa, vaqt unimdorlik tushunchalari bilan tanishadilar.

Mavjud dastur bo'yicha vaqt miqdori va uning o'lchov birliklari bilan tanishuv 2-sinflarda amalga oshiriladi. Vaqt haqidagi tushunchalarni shakillantirish jarayonida murakkablikni nazarda tutib, bu sohadagi ishlarni 1- sinfdanoq boshlash lozim.

O'quvchilarning kunlar va oylarni yozib borish, oy va hafta ichida kunlar soni qancha ekanligini aniqlash dars va tanaffuslar davomi kabi amaliy ishlarni birinchi sinfdanoq vaqt haqidagi tushunchalar berib boriladi.

Vaqtga oid tasavvurlarni tarkib toptirish vaqt o'lchovlarini o'rganish haqida bilim, malaka va ko'nikmalarni tarkib toptirish metodikasi o'rgatiladi.

2- sinfda Vaqt o'lchovlari yuzasidan o'rganishda bolalar vaqt o'lchovining asosiy birliklari haqida aniq tassavvurga ega bo'lishlari kerak. Bular, yil, hafta, kun, soat, daqiqa.

O'qituvchining vazifasi o'quvchilarni vaqtni aniqlashda soatdan amalda foydalanish, shunigdek hodisani qancha davom etganligini, boshlanishi va oxirini aniqlash bilan bog'liq har xil malakalarni bajarishda foydalanishga o'rgatishdan iborat.

Mavzu: Hafta. Oy. Fasl. Yil.

Darsning ta'limiv maqsadi:

1. Hafta, oy, fasl va yillarning bir biriga uzviy bog'liq ekanligini o'rgatish.
2. Kun bilan tuning farqini tushuntirish.
3. Hafta kunlari va oylaming nomlarini mukammal saqlashni o'rgatish.

Darsning tarbiyaviy maqsadi:

1. O'quvchilarda tabiat sirlarini o'rganishga havas uyg'otish.
2. O'quvchilaming kuzatuvchanligini oshirish.
3. Ona Vatanga mehr-muxabbat uyg'otish.

Kutilavotgan natija: O'quvchilaming o'tilayotgan mavzuni doimiy ravishda yodda saqlashlariga erishish.

Darsning turi: Interfaol usulda olib borish.

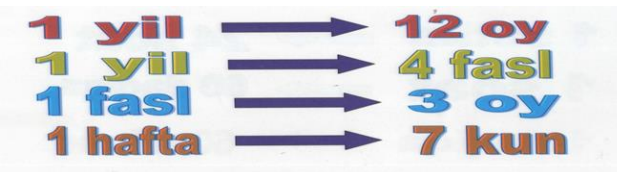
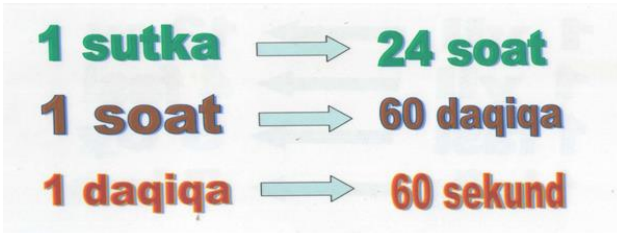
Darsning uslub: Erkin fikrlashni talab qiiish.

Darsning iihozlari:

- 1.«Yil daraxti» rasmi.
2. Tarqatmali kartochkalar.
3. Soat modeli.

Darsning borishi: Dars o'quvchilar tomonidan quyidagi sheryi jumlar bilan boshlanadi:

- Dars boshlandi deymiz:
- Assalom, Va qo'lga olamiz daftar ham qalam.
- Darsimizdir matematika, Aql uchun so'z gimnastika.
- O'quvchilar guruhlariga bo'linadi va guruh nomlari aytiladi. Nomlar mavzuga mos ravishda tanlangan bo'lib, 1-guruhga «Bahor», 2- guruhga «Yoz», 3-guruhga «Kuz», 4- guruhga «Qish» deb yozilgan kartochka tarqatiladi. Sardorlar saylanadi va har bir guruh sardorlaridan o'z a'zolarining «Oltin qoida»ga amal qilishlari lozimligi talab etiladi. So'ng fasllar haqida tushuncha beriladi va daraxt rasmi ko'rsatiladi.

1. Bolalar, «Bahor» deganda ko'z oldimizda nima gavdalanadi Gullar.

B A H O R

2. - «Yoz» deganda-chi? - Mevalar.

Y O Z

3. - «Kuz» deganda-chi? - Yaproqlar.

K U Z

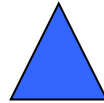
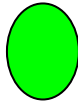
4. - «Qish» deganda-chi? - Oppoq qor.

1-shart.

Interfaol o'yin usuli: O'qituvchi birinchi shart bo'yicha «Bahor» guruhiga gullarning, «Yoz» guruhiga mevalaming nomlarini, «Kuz» guruhiga daraxt tur

«Qish» guruhiga esa yog'in turlarini sanab berishni topshiradi. (Guruh a'zolarining **har** qaysisi bittadan javob berishlari kerak). Birinchi topshiriq bajarilgandan so'ng, olingan ma'lumotlar asosida o'quvchilarga rag'batlantiruvchi qizil, yashil, ko'k rangli geometrik shakllar beriladi.

qizil - 5 ball, yashil - 4 ball, ko'k - 3 ballni anglatadi.

2-shart: Hafta kunlarini bexato yozish va sanab berish.

Avvalo o'qituvchi har bir guruhga qog'ozlar berib chiqadi. Shundan so'ng hafta kunlarini sanab o'tadi, So'ngra sekin qayta sanab o'tadi va o'quvchilarga yozib borishni tayinlaydi. Yozib olingan qog'ozlarni sardorlar olib chiqadilar. O'tirgan har bir guruh a'zolari navbatma- navbat, ya'ni bir o'quvchi bittadan kunlarning nomlarini aytadilar. Olingan javoblar asosida guruhlar yana bir bor rag'batlantiriladi. Shundan so'ng o'qituvchi hafta haqida tushuncha beradi.

Dam olish daqiqasi. O'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagicha dam olish mashqi bajariladi:

Gul teremiz dasta-dasta,
Biz Vatanga kamarbasta.
Bilim olib egallaymiz,
Fan cho'qqisin sekin-asta.

3-shart. «Zanjir» o'yini: Avvalo o'qituvchi xat taxtaga osib qo'yilgan oylarning nomlarini o'quvchilar jo'rligida sanab o'tadi. Ikkinchi marta o'quvchilarning o'zlariga sanatadi. Uchinchisida esa bir daqiqa vaqt berib o'rganishlarini aytadi. Shundan so'ng barcha o'quvchini xattaxta yoniga qator qilib turishlarini buyuradi. O'quvchilarning har biri bittadan oy nomini tartibi bilan aytib berishlari talab etiladi. Sanashda adashgan yoki to'xtalib qolgan o'quvchilar ajratib olinadi, ya'ni ular o'z joylariga o'tiradilar. O'qituvchi bu o'quvchilarga oylar nomi yozilgan tarqatmali kartochkalardan beradi va uyda yod olib kelishni topshiradi. (Bunday aniqlangan bo'shliqni o'qituvchi alohida qayd etib borishi shart). Baholashda esa bu o'quvchilar rag'batlanish ololmaydilar. Lekin, boshqa qo'shimcha topshiriqlar orqali o'zlashtirishlariga erishish kerak bo'ladi.

4-shart: «Kim tez o'rganadi?» uyini orqali 3 daqiqa mobaynida quyidagilarni yod olish:

1kecha-kunduz -24 soat.

1 soat - 60 daqiqa.

1yil-12oy

1 yil - 4 fasl

1 fasl - 3 oy

1 hafta - 7 kun.

Buni ham guruhlar

«Zanjir» usulida aytib berishlari talab etiladi. To'rtinchi shart bo'yicha rag'batlantiriladi.

5-shart. «Kim chiroyli chizadi?» Bunda o'qituvchi har bir guruhga rasm daftar varag'idan tarqatib, o'z guruhi nomiga oid manzara chizishni buyuradi. Eng chiroyli rasm chizadigan guruh a'zolari ishga kirishadilar. Guruhlardagi boshqa o'quvchilar esa o'zlariga berilgan faslga tegishli oylar nomlarini qog'ozga tushiradilar. Ish tugagach, guruh a'zolari rag'batlantiriladi. Shundan so'ng rag'bat kartochkalaridagi ballar jamlanadi va g'olib guruh aniqlanadi.

O'qituvchi g'olib bo'lgan guruhga sovg'alar beradi.

Dars yakunida fasllar, oylar, hafta kunlari, soat, daqiqa, yil kabilar yana bir bora eslatib o'tiladi.

Uyga vazifa: 5-masala yechimini topish va yechib kelish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bikboyeva N. va boshqalar. Matematika. 4-sinf uchun darslik.-T.:O'qituvchi 2011
2. Bikboyeva N. va boshqalar. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi" T.: „O'qituvchi".1996
3. Jumayev M., Tadjiyeva Z. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. „Fan va texnologiya".-T.: 2005

**Karimova Qunduz Ro'ziboyevna,
Babayev Saidmuhammad Saidkamolovich
UrDU
(Urganch, O'zbekiston)**

BOSHLANG'ICH SINFLARDA IQTIDORLI BOLALAR BILAN ISHLASHDA O'QITUVCHIGA QO'YILADIGAN TALABLAR

Annotatsiya: *Maqolada iqtidorli o'quvchilarni aniqlash, ular bilan ishlashda boshlang'ich sinf o'qituvchisining o'рни muhim ekanligi ko'rsatib berilgan. O'quvchi bilimni muntazam, har tomonlama rivojlantirish va aqlini charxlash matematik masalalarni o'rgatish talqinida yoritilgan.*

Kalit so'zlar. *Iqtidorli, yetuk, intiluvchan, to'garak, bellashuv.*

Аннотация: *В статье указана огромная роль учителя начальных классов в выявлении и работе с одарёнными учениками. Регулярное всестороннее развитие и оттачивание ума учеников указано в качестве обучения математическим задачам.*

Ключевые слова: *одарённый, полноценный, восторженный, кружок, конкурс.*

Abstract: *The article discusses mathematical issues in regular expression and continuous development of the learners knowledge of the role of elementary school teacher in identifyeing talented pupils.*

Keywords: *talented, mature, enthusiastic, circus, contest.*

O'zbekiston uzluksiz ta'lim tizimida oliy pedagogik ta'lim muhim o'rinni egallaydi. Unda har tomonlama yetuk o'qituvchilarni tayyorlash asosiy vazifalardan biridir. Shunday ekan oliy ta'lim tizimida talabalarda iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash ko'nikmasini shakllantirish asosiy vazifalardan biridir.

Boshlang'ich sinflarda iqtidorli bolalar bilan ishlash uchun o'qituvchi bor mahoratini ishga solib, har bir bolaning imkoniyatlarini to'la anglab yetishi, o'quvchilarning bilim olishga qiziqishini uyg'ota bilishi va albatta odob-ahloq qoidalariga rioya qilishni o'rgatishi zarur. Bular orqali esa o'qituvchi va o'quvchi orasida ko'rinmas rishta bog'lanib, o'qituvchining har bir harakatiga o'quvchilar taqlid qila boshlaydi. Shu bilan birga ular o'qituvchini o'zlari uchun har qanday vazifani uddalay oluvch "tengsiz daho" sifatida kashf qiladilar. Yana shunisi aniqki, o'qituvchi o'quvchilar bilan o'z ota-onasiga nisbatan ko'proq aloqada bo'ladi. Bu shak-shubhasiz o'quvchining o'qituvchiga bo'lgan mehriying ortishiga sabab bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z o'quvchilarining ruhiyatini fahmlab, ularning qiziqishi, qobiliyatlari to'g'risida tasavvurga ega bo'lishi kerak. Bunday tasavvurga ega bo'lish uchun o'qituvchida pedagogning muhim qobiliyati bo'lgan psixologik kuzatuvchanlik va farosat bo'lishi o'ta muhimdir. Yaxshi o'qituvchi o'z o'quvchilari uchun nimalar qiyin bo'lishini payqaydi va bu qiyinchiliklarning oldini oladi. Uning ichki kechinmalarini anglay oladi.

L. N. Tolstoy shunday degan: "... men sizni birinchi marta ko'rib turibman, boshingiz, qo'llaringiz, oyoqlaringiz boshqa odamlarnikiday, yuzingiz bichimi

shunaqa yohud o'zgacha. Buni men ham ko'rib turibman, hamma ham ko'radi. Ammo mana, agar men ko'nglingizga yo'l topolsam, shu joyga qo'l sola olsam (u mening elkamga qo'lini qo'ydi, ikkinchi qo'lini ko'ksimga qo'ydi), agar o'sha joyda bor narsani tashqariga chiqara olsam men kishini hayajonlantira olaman, ko'ziga yosh oldira olaman, barcha hislarini qo'zg'atib yubora olaman, ko'zga korinmas odamni ana shunday yaqqol shaklda ko'rsata olaman, u holda men chinakam san'atkor bo'laman". Pedagog ham ayrim shaxs xususiyatlarini o'rganib, bilib olar ekan bolaning ko'ngliga yo'l topa olishi kerak.

Har bir bolaning o'z qiyofasi bor. Ular nimasi bilandir bir-biridan farq qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida ham qiziqishi, intiluvchanligi, fanlarga bo'lgan qiziqishi bilan boshqalaridan ustunligi bo'lgan o'quvchilar bo'lib, o'qituvchi bunday iqtidor egalarini anglay oladi. Bolaning iqtidorini yuzaga chiqarish uchun o'qituvchidan zo'r mahorat, qobiliyat talab qilinadi. Bola layoqatini rivojlantirish, uni qobiliyatga aylantirish va hayotga tadbiq etib o'stirish kabi fazilatlarni tarbiyachi mehnati samarasidir.

Hozirgi zamon umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'qituvchilari jamiyatda ro'y berayotgan tub o'zgarishlarni mushohada qila oladigan, har bir masalaga o'z munosabatini bildiradigan, mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlay oladigan, dunyoqarashi keng shaxs bo'lishi kerak. Maktab matematika ta'limi oldida turgan bosh talablardan biri-mustaqil fikrlovchi ijodiy tafakkur sohibi, o'quv topshiriqlarini bajarishda ijodiy yondashivchi shaxsni shakllantirishdan iborat.

Matematikada boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil fikrlashini o'stirishda "masala" tushunchasi muhim vositalardan biri hisoblanadi. Masala yechish jarayoni boshlang'ich sinflarda qiziqarli savol berish yordamida, bu masalaning hayotiy masalalar bilan bog'liq tomonlari ko'rsatilgan holda tushuntirib boshlansa maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuningdek, sinfdan tashqari ishlar ham muhim ahamiyatga ega.

Sinfdan tashqari ishlar o'qituvchiga o'quvchilarning matematik bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirish, qiyinroq misol va masalalarni yechish bo'yicha mashq qildirish, dasturdan tashqari ba'zi masalalar bilan tanishtirish, imkoniyatlarini beradi.

Maktabda matematikadan kichik yoshdagi o'quvchilar bilan bajariladigan sinfdan tashqari ishlar: to'garaklar, qiziqarli matematika soati, matematik ekskursiyalar uyushtirish mumkin.

Boshlang'ich sinflarda matematik o'yinlar o'tkazish mumkin. Qiziqarli o'tkazilgan o'yin matematikaga nisbatan qiziqishni yanada orttiradi. Matematik o'yinlar orqali parallel sinf o'quvchilari bellashadilar va g'olib bo'lgan sinf o'quvchilari rag'batlantiriladi. Bunday bellashuv va rag'batlantirishlar o'quvchining fanga bo'lgan mehrini, qiziqishini yanada orttirish bilan birgalikda o'ziga bo'lgan ishonchni kuchaytiradi va o'z ustida ishlash hissini paydo qiladi. Bunday o'quvchilar bilan ishlash esa o'qituvchidan bor mahoratini ishga solib, o'quvchining barcha qobiliyatlarini yuzaga chiqarishni talab qiladi.

Qiyinroq misol va masalalar yechish, o'quvchilar tafakkurini konkretan abstraktga o'tish, zarur umumlashtirishlarni qila olish qobiliyatlarini rivojlantirish to'garak mashg'ulotlari tarkibiga kiradi. Boshlang'ich sinflarda to'garaklar o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini yanada orttirib, o'z qobiliyatini namoyon qilish uchun xizmat qiladi. Qobiliyatli bola bilan ishlovchi o'qituvchining o'zi

beriladigan masalalarni to'liq anglab yetgan holda shu masalani ko'proq usulda yechishni bilishi va o'quvchilarga tushuntirib bera olishi kerak. Bunday masalalardan misollar keltiramiz.

Masala. Alida Validagidan 4 marta kam va G'anida Alidagidan 7 marta ko'p konfet bor. Agar hamma konfetlar soni 132 ta bo'lsa, har birida qancha konfet bo'lgan?

1-usul: Masalani tahlil qilsak. Alida Validagidan 4 marta kam konfet bor. Demak, Validagi konfetlar soni Alidagidan 4 marta ko'p ekan. Masala shartida berilganlarni noma'lum kiritish orqali belgilaymiz:

$$\begin{array}{l}
 \text{Berilgan:} \\
 \text{Ali - } x \\
 \text{Vali - } 4x \\
 \text{G'ani - } 7x
 \end{array}
 \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{Berilgan:} \\ \text{Ali - } x \\ \text{Vali - } 4x \\ \text{G'ani - } 7x \end{array}} \right\} 132$$

Topish kerak: Har birida qancha konfet bo'

Yechish: $x+4x+7x=132$
 $12x=132$
 $x=11$

Javob: Alida - 11 ta, Valida - 44 ta va G'anida – 77 ta konfet bor ekan.

Yuqoridagi ko'rinishdagi tenglamalarni boshlang'ich sinf o'quvchilari ishlay olishmaydi. Belgilashlarni boshlang'ich sinflar uchun quyidagicha tadbiq qilishimiz mumkin:

Masalani o'quvchi bilan quyidagich muhokama qilamiz:

2-usul:

O'qituvchi: Alida Validagidan 4 marta kam konfet bor. Demak qaysi birining konfetlari ko'p?

O'quvchi: Valida ko'p.

O'qituvchi: G'anida Alidagidan 7 marta ko'p konfet bor. Demak qaysi birining konfetlari ko'p?

O'quvchi: G'anida ko'p.

O'qituvchi: Uchallasidan qaysi birida konfetlar soni kam?

O'quvchi: Alida.

O'qituvchi: Alidagi konfetlarni bir qutichaga solamiz. Valining konfeti Alinikidan 4 marta ko'p bo'lganligi uchun Valining konfetlarini xuddi shunday qutichalardan nechtasiga solishimiz mumkin?

O'quvchi: 4 ta qutichaga.

O'qituvchi: G'anining konfeti Alinikidan 7 marta ko'p bo'lganligi uchun G'anining konfetlarini xuddi shunday qutichalardan nechtasiga solishimiz mumkin?

O'quvchi: 7 ta.

O'qituvchi: Masalaning qisqa yozuvini quyidagicha yozishimiz mumkin.

$$\begin{array}{l}
 \text{Berilgan:} \\
 \text{Ali - } \color{red}\blacksquare \\
 \text{Vali - } \color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare \\
 \text{G'ani - } \color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare
 \end{array}
 \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{Berilgan:} \\ \text{Ali - } \color{red}\blacksquare \\ \text{Vali - } \color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare \\ \text{G'ani - } \color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare\color{red}\blacksquare \end{array}} \right\} 132 \text{ ta}$$

Topish kerak: Har birida qancha konfet bo'lgan?

Yechish:

O'qituvchi: Ali, Vali, G'anida jami nechta qutichada konfetlar bor?

O'quvchi: 12 ta qutichada.

O'qituvchi: Jami qancha konfet bor?

O'quvchi: 132 ta.

O'qituvchi: Bitta qutichada qancha konfet borligini bilish uchun nima qilamiz?

O'quvchi: Konfetlar sonini qutichalar soniga bo'lamiz.

$132:12=11$

O'qituvchi: Demak, bitta qutichada 11 ta konfet bo'lsa, Alida 11 ta konfet bor.

Valida qancha konfet bor?

O'quvchi: Valida 4 ta quticha bo'lganligi uchun Alidagidan 4 marta ko'p konfet bor.

$11 \cdot 4=44$

O'qituvchi: G'anida qancha konfet bor?

O'quvchi: G'anida 7 ta quticha bo'lganligi uchun Alidagidan 7 marta ko'p konfet bor.

$11 \cdot 7=77$

Javob: Alida 11 ta, Valida 44 ta va G'anida 77 ta konfet bor.

Bunday masalalarni o'qituvchi tenglama yordamida yechib, zo'r mahorat bilan noma'lumlarni masalaga mos biror kesmacha (doiracha, quticha, likopcha, ...) yordamida tasvirlay olishi va o'quvchiga masalani hayotiy masalalar yordamida tushuntira olishi kerak.

Men o'z ish faoliyatim davomida "BT va STI" ta'lim yo'nalishi maxsus sirtqi bo'lim talabalari bilan dars jarayonida yuqoridagidek matematik masalalarni yechishdan foydalandim. Natijada o'qituvchilarning dars davomida juda ham faollashib, iqtidorli o'quvchilariga shunday masalalarni tushuntira olish malakasining ozgina bo'lsada kengayishiga erishdim va quyidagicha xulosaga keldim.

Maktab o'qituvchilari uchun iqtidorli bolalarni o'qitishda murakkabroq masalalarni ishlatish muhim o'rinni egallaydi. Bunday masalalarni ishlatish uchun esa o'qituvchilarni qayta tayyorlash jarayonlarida iqtidorli bolalar bilan ishlashni o'rgatuvchi qo'shimcha fanlar kiritilsa, o'quv kurslari tashkil qilinsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. «Неделя», 1963йилги 36-сон, «Вечер с Львом Толстым» (Л.Н. Толстойнинг француз журналисти билан сухбати)
2. М. Е. Jumayev. Matematika o'qitish metodikasi.-T.:2016.99-100-b.
3. Xalillayev A. Xudoynazarov E., Davletov E. 4-sinflarda masala yechishga o'rgatish metodikasi(o'quv-uslubiy qo'llanma).-T.: 2018.10-12-b.

**Xojabergenova Rozaxan Uzaqbergenovna,
Ametov Sardorbek Ergashboy o'g'li
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
(Nukus, O'zbekiston)**

TA'LIM TIZIMIDA SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TEXNOLOGIYA

Agar shaxsiy yo'naltirilganlik o'qitish maqsadi shaxsiy jihat va tuzilishini, ijodiy madaniyat bilan bog'lanish jaraenida o'qitilaetganlarni o'z-o'zini rivojlantirish va o'z yo'lini aniqlash bo'lsa, bu maqsadlarni amalga oshirish texnologiyalarini qurish mumkinmi? Qanday texnologiyalarni shaxsiy yo'naltirilganlik texnologiyalari deyish mumkin? Ba'zi olimlar bunday texnologiyalarni asosiy jihatlari deb, muloqatlik, faoliyatlik, ijodiy xarakter, o'qitilaetganni individual rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilganli, unga mustaqil yechimlar chiqarish, ijod, o'qish va hulqi mazmunini tanlashda erkinlik yaratish deb biladilar.

Shaxsiy yo'naltirilganlikka adekvat o'qitish texnologiyalarini tuzish, avvalom bor faoliyat va muloqat, sub'ektlar o'zaro harakati usullarini o'zgartirishni talab qiladi. Shaxsiy yo'naltirilganlik o'qitish texnologiyalarini faqat ta'lim affektiv(asabiy) holatini amalga oshiruvchi va odam o'z-o'ziga va atrof muhitga munosabatni aniqlash va to'g'rilashda ko'maklashish deb bilib, toraytirish va chegaralash kerak emas. Texnologiyalarni shaxsiy yo'naltirilganlik texnologiyalariga kiritish kriteriyasi bo'lib, texnologiyaning «shaxsiy tasdiqlovchi vaziyat» yaratish qobiliyati, talabani o'z o'quv faoliyati sub'ekti pozitsiyasiga o'tkazish. Buning natijasida shu faoliyat shaxsiy mazmuni ochiladi, kognitiv maqsadlarga erishishda o'z-o'zini rivojlantirishga ehtieij tug'iladi.

Shaxsiy yo'naltirilganlik texnologiyalarni qandaydir tasniflashga urinish kamdan-kam bo'ladi, sabab ularni tasniflash kriteriyasi murakkab va yetarli darajada aniq emas. Bu texnologiyalarni shartli ravishda uch guruhga bo'lish mumkin.

1) qadriy-yo'naltirilgan- birinchi navbatda shaxs o'z-o'ini anglashi, uning qadriy (shaxsiy, xaetiy, axloqiy, kasbiy va x.k.zo.) rivojlantirishga qaratilgan o'z yo'lini aniqlashi: ijtimoiy-psixologik trening, baxs- munozara, ishchan va rolli o'yinlar;

2) adaptive (soddaroq) texnologiyalar, ularning maqsadi o'qitishni o'qitilaetganlar individual imkoniyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlariga moslashtirish, o'qish faoliyatida ular o'z o'rnini topish: o'qitishni individuallashtirish va differensiallashtirish (modulli, turli darajali o'kitish va boshqalar);

3) shaxsni ijodiy rivojlantirish texnologichyalari- o'qitilaetganlarni shaxsiy imkoniyatlarini - potensialini rivojlanishga qaratilgan, shu bilan birga ijodiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan: TRIZ-texnologiya, tadqiqotdek o'kitish texnologiyasi, ijodiy ustaxonalar va boshqalar texnologiyasi.

Shaxsiy yo'naltirilganlik texnologiyalarini kasbiy va umumiy ta'lim qo'llash tajribasi shuni ko'rsatadiki, shaxsiy yo'naltirilganlik texnologiyasi mohiyatini anglamasdan, o'z mavq'elari aniqlamay va kasbiy konsepsiyalarini qurmay turib, o'qituvchilar texnologizatsiya ketidan quvish bilan mashg'ul bo'ladilar. Natijada pedagogning fanga yo'naltirilganlik ko'rsatmalari ustun keladi, va qo'llanilaetgan texnologiya mohiyati buziladi.

Pedagogik texnologiyalarni o'ziga xos guruhini kasbiy yo'naltirilgan texnologichlar tashkil etadi. Ularni kasbiy ta'lim muassasalari uchun ishlab

chiqadilar. Bunday texnologiyalar birinchi navbatda bo'lajak mutaxassisni to'liq kasbiy tayergarlik masalalarini yechishni ta'minlaydi va faqat maxsus fanlar doirasida emas, balki kasbiy yo'naltirilgan to'liq pedagogik jaraenni tashkil etishni ko'zda tutadi. Bu texnologiyalarni o'ziga hususiyati shundaki, kasbiy faoliyatga yo'naltirilganlik, o'qitish jaraeni talabalar kasbiy faoliyatni egallashlariga qaratilgan bo'lib, bu jaraenni quyidagi faktorlar ta'minlaydi:

O'quv materialini mutaxassisni kasbiy tayergarlik masalslrini yechishga yo'naltirilganligi;

Barcha kurslar kesimida fanlar, kurs, diplom ishlari, loyixalari va boshqa tadqiqot ishlarini kasbiy yo'naltirilganligi;

Talaba bo'lajak kasbini egallashi uchun amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida asosan amaliy masalalarni yechish;

Talaba kasbni egallashida uning bilish jihatlari, sabablari, shaxsiy tomonlari va moyilligini e'tiborga oluvchi individual optimal dasturga yo'naltirilganlik;

Mustaqil kasbiy faoliyatga tayer mutaxassis ijodiy shaxsni rivojlantirishga yo'naltirilganlik;

Talaba shaxsiy-kasbiy o'zini anglash shartlarini yaratish: kasbiy qadr-qimmat, kasbiy mavq'eni o'rnatish, kasbiy-shaxsiy o'z-uzini takomillashtirish talablarini shakllantirish.

Shunday qilib, zamonaviy kasbiy yo'naltirilgan texnologiyalar, o'z negizida bo'lajak mutaxassis sub'ekt pozitsiyasini ta'minlaydigan shaxsiy yo'naltirilgan texnologiyadir. Bunday texnologiyalarga kontekstli o'qitish, ochiqitizm doirasida yaratiladigan intensiv o'qitish texnologiyalarini; maxsus fanlarni kasbiy - texnologik tizim sharoitida o'qitish texnologiyasi.

O'zini psixologik xolatini boshqarish, ishontrish jarayonini vujudga kelishiga, tushkunlik xolatiga olib keladi. Pedagogning faoliyati jarayonidagi muvofaqiyat, keyingi o'zini tarbiyalashga omil bo'lib qoladi. Shunday qilib, o'z o'zini rivojlantirishning asosiy omili-kasbiy faoliyat nazariy va amaliy, voqiylik yoki loyhalashdir. Shuningdek boshqa omillar: o'z-o'zini bilimini oshirish, maxsus mashqlar, treninglar, o'zini ruhiy xolatini boshqarishga tayyorlash bo'yicha treninglar, kelgusi faoliyatni tashkil etish-pedagogik faoliyat jarayonida mukammallikka erishish. Shuni aytish kerakki, bir shaxs doirasida o'zgarish o'zida boshqaga o'zgarishga olib keladi. O'zini rivojlantirishda intellektual va madaniy o'sish o'zida tutishi, ruhiy xolatini e'tiborli bo'lib o'zgarishga sabab bo'ladi. Madaniyatli va bilimli inson hissiyotlarini jilovlay oladi. Pedagogning o'zini tarbiyalash dasturi o'zini rivojlantirishning omili hisoblanib, pedagogik faoliya va uning keyingi rivojlanish yo'llariga baholovchi hisoblanadi. Faoliyatlarning rivojlanish darajasini o'rganishda psixologik fan yordam beradi, pedagogik faoliyat esa asosiy rivojlanish omili sifatida chiqadi. Barcha shaxsga oid o'zgarishlar (intellektual o'sish, ruhiy xolatni boshqara olish qobiliyati, madaniy o'sish, pedagogik qobiliyatning o'sishi) kasbiy va shaxsiy rivojlanishga, shuningdek mukammallikka bo'lgan ehtiyojni shakllantiradi. Bu kasbiy o'sish texnologiyasi hisoblanadi. Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, buning tarkibiy qismiga kirib, o'zini tarbiyalash jarayonini muvafaqiyatli egallaydi va ish xolatida bo'lmagan texnologiyani va qandaydir xatolikka yo'l qo'yadi va buni to'g'rilash qiyin kechadi. O'zini tarbiyalash jarayonida ijobiy siljish kuzatilmaydi, u o'zini anglay olmasa, baholay olmasa, pedagog o'zining shaxs sifatidagi o'sishini tashkil eta olmaydi. O'zini tarbiyalash dasturi bu xollarda

shaxsga mos emas, o'zini tarbiyalash esa natijalidir. O'zini nazorat qilish jarayoni va uni tuzatishda, kutilayotgan natija va erishilgan natijani anglash, o'zini tarbiyalash usullari va omillarini tanlash, keyingi bosqichdagi xatolarni vaqtida bilib olish zarur.

Kasbiy o'zini tarbiyalashni tashkillashtirishda quyidagi ketma-ketlikka rioya qilish zarur.

1. To'raligicha anglash: o'zini tarbiyalash masalasida shaxsni maqsadli tanlash.
2. Rejalashtirish, voqyealarni tanlash, o'zini tarbiyalash dasturini tuzish.
3. O'zini tarbiyalash usullarini va choralarini tanlash.
4. Maqsad va masalalarni o'quv-ilmiy faoliyatdaga tadbiq etish.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. D. N. Raximova va boshqalar. "O'rta maxsus kasb-xunar ta'limi tizimida boshqarish masalalari". -T., 2008, 81 b.
2. Doljenko O. V., Shatunovskiy V. L. *Sovremennyye metody i texnologii obucheniya v texnicheskom vuze: Metod posobie.* - M.: Vyssh. shk.1990.-191 s.

**Xojabergenova Rozaxan Uzaqbergenovna,
Qutlimuratov Musabek Saidmurot o'g'li
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Nukus filiali
(Nukus, O'zbekiston)**

**KASB TA'LIMI SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA AXBOROT – KOMMUNIKATIV
TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH**

Har bir sohada bo'lgani kabi ta'lim sohasini yanada rivojlantirish maqsadida axborot – kommunikativ texnologiyalarini qo'llash dolzarb mavzu bo'lib qolmoqda. Har bir pedagog – o'qituvchi, o'quvchi, malaka oshirish kurslari tinglovchilari ham bundan mustasno emas. Chunki o'quvchi har bir fan bo'yicha referatlar tayyorlashi, pedagog – o'qituvchi o'zining darslarini zamonaviy usulda olib borishi, malaka oshirishga kelgan tinglovchi esa kurs ishlarini tayyorlashlari kerak. Shuning uchun ular o'z ijodlarini kompyutersiz amalga oshirishlari mumkin emas. Masalan, oddiy matnni yozishni bilishlari va uni tahlil qilishlari kerak. Buning uchun ular Microsoft office paketiga kiruvchi Microsoft Word matn protsessorida ishlash ko'nikmalarini bilishlari kerak. Ko'rgazmali slaydlardan foydalanishni bilishlari uchun Microsoft Power Point dasturidan foydalanishlari kerak bo'ladi. Turli hisoblashlarni va arifmetik amallarni bajarish, diagrammalar hosil qilish uchun esa Microsoft Excel dan foydalanishni bilishlari kerak. Internetdan ma'lumotlarni olish uchun veb – brauzerlarda ishlash ko'nikmalarini hosil qilishlari kerak bo'ladi.

Multimedia vositalari ham zamonaviy axborot kommunikativ texnologiyalari asosiy bo'g'inini tashkil etib, undan foydalanmay turib, darslarni tashkil etish mumkin emas. Shuning uchun dars jarayonida videoproektor, veb – kamera, raqamli fotoapparat, skaner va printerlardan foydalaniladi. Ta'limda AKTni qo'llash o'quv jarayonini oqilona boshqarish va nazorat qilish orqali vaqtning hamda mablag'ni tejaydi. O'qituvchilarning kasbiy o'sishi uchun ularga o'z fanlari bo'yicha o'qitishning yangi usullarini kiritishga, yangi yondoshuvlarni qo'llashga, g'oyalarni ro'yobga chiqarish va yangi ko'nikmalarini rivojlantirishga imkon beradi. Masalan, o'quvchini kompyuter yordamida testdan o'tkazishda uning bilimini kompyuter baholab beradi. Bu esa o'quvchi o'zining bilimini to'la namoyish etishga harakat qilish imkoniyatini beradi. Agar test natijalari qoniqsiz bo'lsa, u o'zini bilimini yanada boyitish maqsadida boshqatdan sinab ko'radi, bu uning bilimi qay darajada ekanligini toki o'zining bilimini to'laqonli darajaga olib chiqquncha unda sinovdan o'tish imkoniyati bo'ladi. Elektron o'quv – qo'llanmalaridan foydalanishda mustaqil fikrlab o'qib o'rganishga, nazorat savollariga javob berishda aqliy faoliyatini rivojlantirishga yordam beradi. An'anaviy darsdan mutlaq farq qilib, o'quvchining kayfiyati dunyoqarashi, tafakkuri, aqliy faoliyati va kasbga bo'lgan qiziqishlari ortadi. Bugun o'quvchini darsning faol ishtirokchilariga aylanishi, dars jarayonini mustaqil boshqarishni o'rgatishga ham tayyorlaydi.

AKT dasturlaridan foydalangan holda tinglovchi yoki ishtirokchilarni baholash bu bilimlarni o'qitilayotgan materialni va Internet, Intranet hamda multimedia vositalari texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmasini baholashdir. Masalan: O'qituvchi savollarni elektron pochta yoki xat, axborot ko'rinishida jo'natishi mumkin. Onlayn tizimida test olish joriy qilingan bo'lishi mumkin. Bu ayniqsa masofadan o'qiganlar uchun juda qulaydir.

O'quvchilarni baholash uchun test olishning turli variantlarini ishlab chiqish imkoniyati borligi va o'quvchilar turli turdagi vazifalarni bir vaqning o'zida ishlab natijalarini olishlari mumkin. Interfaol vazifalar baholashning eng samarali usullaridan biri bo'lishi mumkin.

Savolnoma shaklidagi test ham ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasini aniqlash mumkin.

AKT moslashuvchandir. AKT turli yoshdagi o'quvchilar, turli darajadagi o'qituvchilar uchun moslashtirilishi mumkin hamda ta'lim jarayonida o'qituvchilar va o'quvchilar uchun ko'makdir.

Hozirgi kunda ta'lim jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) shiddat bilan kirib kelishi bilan birga, u ta'limning samaradorligini oshirishda eng qulay omillardan biri bo'lib qolmoqda. Shuning uchun ham ilg'or mamlakatlar ta'lim tizimida kompyuter texnikasidan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan unumli foydalanishga qaratilgan izlanishlar to'xtovsiz kechmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalanishga doir bir qator qarorlar qabul qilindi. Ularda asosan, yoshlarimizga berilayotgan bilim va ko'nikmalarni yangicha usullarda tushuntirish nazarda tutilgan. Ayni chog'da yosh pedagoglardan ish faoliyatini puxta rejalashtirishi, qo'yilgan masalaning to'laqonli yechimini topishi uchun zarur bo'lgan axborotlarni tezkor topa olishi, o'rganilayotgan ob'ekt yoki jarayonning modelini ko'ra bilishi hamda yangi texnologiyalardan unumli foydalana olishi uchun yetarli malakalarga ega bo'lishi talab etilmokda.

Ta'lim muassasalaridagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha mavjud holat va muammolar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Moddiy-texnika bazani takomillashtirish maqsadida, ma'nan eskirganlarini yangilash kerak. Ya'ni, joylardagi o'quv muassasalarini zamonaviy texnik qurilmalar, zamonaviy kompyuter, videoproektor, maxsus ekran, televizor, video kamera, fotoapparat, veb-kamera, skaner, printer, internet, kompakt disklar, yuqori tezlikdagi internet tarmog'i bilan ta'minlash zarur.

2. O'quv dargohlarida dasturiy mahsulotlar yetarli darajada emasligini hisobga olib, ularni multimedia elektron darsliklar, o'rgatuvchi trenajyorlar, virtual laboratoriya, texnik qurilmalarning dasturiy ta'minoti, ularni ishlatish va o'rgatish bo'yicha qo'llanmalar bilan ta'minlash kerak.

3. Ta'lim muassasalarida o'qituvchilarning ma'lum bir qismi zamonaviy kompyuter texnikasidan o'quv jarayonida yetarli foydalanish malakasiga ega emas. Moddiy-texnik baza va multimedia dasturlaridan dars jarayonlarida, amaliy mashg'ulotlarda foydalanishni bilmaslik – barcha ishlarning samarasiz ketgani hisoblanadi. Shuning uchun ta'lim muassasasidagi o'qituvchilarni kompyuterda mukammal ishlashni bilishlari, uning imkoniyatlaridan o'qitish jarayonlarida unumli foydalanishlari juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim tizimida axborot texnologiyalaridan unumli foydalanishga ta'sir etuvchi asosiy faktorlar haqida gap ketganda avvalo, o'qituvchilarni kompyuterda ishlashga o'rgatishni uch bosqichda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Birinchi bosqich – ta'lim muassasasida o'qituvchilarning kompyuter savodxonligi darajasini aniq belgilab chiqish kerak. Bu bosqichda barcha ta'lim

muassasasida so'rov o'tkazish orqali kompyuter texnikasidan foydalanish darajasiga ko'ra quyidagilar aniqlanadi:

- kompyuter texnikasi bilan muloqotni umuman bilmaydiganlar;
- kompyuter texnikasi bilan muloqotni qisman biladiganlar. Bunday xodimlar kompyuterni o'chirib yoqishni, unda murakkab bo'lmagan operatsiyalar bajarishni, ma'lum dasturlarga kirish va chiqishni biladiganlar;
- kompyuter texnikasi bilan muloqotni yaxshi biladiganlar. Bunday o'qituvchilar kompyuterdagi dasturlar bilan ishlay oladilar, kompyuterdan foydalanuvchi sifatida foydalanishlari mumkin;
- kompyuter texikasini mukammal egallaganlar. Bunday pedagoglar dasturlar bilan ishlay olishdan tashqari, ma'lum bir tilda o'zlari istagan dasturlarni tuza oladilar.

Demak, birinchi bosqichda o'qituvchilarning bilim darajasi aniqlab olinadi.

Ikkinchi bosqich – ta'lim jarayonida kompyuter texikasining maqsadli ishlatilishiga erishish.

Birinchi navbatda, ta'lim muassasasida mehnat qilayotgan o'qituvchilarning kompyuter savodxonligi darajasini kompyuter texnikasi bilan muloqotni yaxshi biladiganlar darajasiga yetkazish lozim.

Buning uchun dastlab zamonaviy texnologiyalar bilan tanish bo'lmagan o'qituvchilarni kompyuter texnikasi bilan muloqot qilishga o'rgatish vazifasi hal qilinadi, ularning shu sohadagi bilim va malakalari ikkinchi guruh – kompyuter texnikasi bilan muloqotni qisman biladiganlar darajasiga yetkaziladi. Bu bosqichda o'qituvchilarga "office" dasturlarida ishlash to'liq o'rgatiladi.

Keyingi bosqichda esa, shu ikki guruh o'qituvchilarini yoppasiga murakkablashtirilgan dastur asosida kompyuter texikasi bilan yaxshi muloqot qilishga o'rgatiladi. Barcha fan o'qituvchilarining kompyuter texnikasi bilan muloqotni yaxshi biladiganlar darajasiga yetkazilishi fanlardan mavzularning ma'lum qismini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'tish, hozirgi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida butun jahon axborot tizimi INTERNETra ulanish, undan materiallar olish va dars jarayonida mazkur materiallardan foydalanish, mavzular bo'yicha dars mashg'ulotlarini loyihalash, dasturlashtirishga imkon yaratadi.

O'qituvchi mavjud dasturlardan avvaldan rejalashtirgan holda dars jarayonida foydalanishi, zarur hollarda dasturlarga vaziyat taqozosiga qarab ayrim o'zgartirishlar kiritishi, dars jarayonida dasturlarni almashtirishi ham mumkin. Bunday darajadagi o'qituvchiga darsga tayyorgarlik, dars jarayonida, darsdan keyin boshqa markazlardan ko'mak olishga ham imkoni bo'ladi. Bu bosqichning hayotga tatbiq qilinishi ta'lim muassasasida amalga oshirilayotgan ta'lim jarayonining hozirgi davr talablari, ilg'or mamlakatlar ta'lim tizimi darajasiga yetkazish imkoniyatini yaratadi.

Uchinchi bosqichda – kompyuter texikasidan o'quv jarayonida unumli foydalanish, uning asosida amaliy darslar va seminar-treninglar o'tkazish hisoblanadi. Bu bosqichda asosan professional darajada biladiganlar qismidan foydalaniladi. Har bir fan o'qituvchisi o'zining fanidan kelib chiqib, AKTni dars jarayonida foydalanish koeffitsientini aniqlashni bilishi kerak, ya'ni o'z o'quv fanida AKTdan foydalanish mumkinligi va zarurligi bo'lgan joylarini aniq bilishi va tasavvur qilishi kerak.

Uchinchi bosqich juda murakkab va davomli jarayon bo'lib, unda har bir fan o'qituvchisi o'zining fanidan oddiy 1-darajali elektron qo'llanmalarni.doc va.html formatlarida tayyorlashi o'rgatiladi. Keyingi navbatda, ularga murakkab dasturlar (ya'ni, Macromedia Flash, Macromedia Dream-weaver kabi)da ishlashni o'rgatish ko'zlangan maqsadga olib keladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. D. N. Raximova va boshqalar. "O'rta maxsus kasb-xunar ta'limi tizimida boshqarish masalalari". -T., 2008, 81 b.
2. Doljenko O. V., Shatunovskiy V. L. Sovremennie metodi i texnologii obucheniya v texnicheskom vuze: Metod posobie. - M.: Vissh. shk.1990.-191 s.

Антипова Елена, Антипов Вячеслав
ФГБУ «Санкт-Петербургский научно-исследовательский институт
физической культуры»
(Санкт-Петербург, Россия)

СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ И НАПРАВЛЕНИЯ В ОБЛАСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВЬЯ НАСЕЛЕНИЯ

***Annotation.** The article analyzes the state of health of various categories of the population: school-age children and seniors. Proposed strategic directions for forming the health culture of schoolchildren and the older generation.*

***Keywords:** culture of health, health risk factors, bad habits, prevention, involutive processes, pathological aging process, physical activity.*

Психофизическое здоровье молодого поколения имеет четко выраженную динамику к ухудшению, а общество поставлено перед системными вызовами.

Первый вызов – изменение психоэмоциональной сферы человека, потеря здоровья, ранняя инвалидизация и смертность в молодом, наиболее работоспособном и репродуктивном возрасте;

второй вызов – агрессивные проявления, криминальное поведение подростков и молодежи; криминализация общества в целом;

третий вызов – ухудшение генофонда нации;

четвертый вызов – угроза национальной безопасности страны.

Согласно ВОЗ существует четыре группы факторов, определяющие здоровье человека: условия и образ жизни человека (49-53%); генетические факторы (18-22%), условия окружающей среды (17-20%), медицинское обеспечение (8-10%) [6]. Модифицируемыми факторами образа жизни являются вредные привычки, среди которых одно из самых опасных социальных явлений – наркотизм. По имеющимся данным, 84% наркоманов впервые пробуют наркотические средства или психоактивные вещества (ПАВ) в возрасте менее 15 лет; родители о наркотической зависимости своего ребенка узнают лишь спустя 2 года после первого приема им наркотиков. По оценкам же врачей, в 95% случаев лечение наркоманов оказывается неэффективным. Подростки, впадающие в депрессию из-за неспособности самостоятельно справиться с трудной жизненной ситуацией, считают, что единственный выход - это смерть, и совершают самоубийство. Риск самоубийства среди наркоманов возрастает в 35 раз; смертность - в 30 раз, а среди подростков - в 42 раза. Рост количества депрессий, попыток совершения суицидов свидетельствует о низком качестве жизни молодежи, неблагополучном психическом здоровье. Продолжающийся рост наркомании в России к концу 2019 года приведет к серьезному демографическому "провалу" в нескольких возрастных категориях населения страны. Одна из таких возрастных категорий - новорожденные, в которой не будет 3 млн. детей, не рожденных наркоманами. Другие возрастные группы – подростки и трудоспособное население (молодежь и люди среднего возраста) в количестве более 15 млн. чел., которые погибнут в этот период от наркомании

или СПИДа [1]. Не менее опасным социальным явлением является распространение среди детей и подростков алкоголизма. Алкогольная зависимость в России, по данным экспертов, молодеет: к спиртному приобщаются дети 10-11 лет, к 16 годам 99% молодежи имеет опыт употребления алкоголя; 33% юношей и 20% девушек ежедневно потребляют алкогольные напитки [4]. Первая проба табачных изделий начинается у детей с 7 лет, начальный возраст постоянно курящих детей в России - 11-12 лет; причем, курят 89% данной возрастной категории! В высшие учебные заведения поступают 75% курящих юношей и 64% девушек [1]. По данным белорусских ученых, проба электронной сигареты у подростков осуществляется на 2 года позже, чем обычной, а средний возраст первой пробы табака в Республике Беларусь значительно старше, чем в России, и составляет $15,3 \pm 2,7$ лет [7].

Не менее остро в современном обществе стоит проблема сохранения здоровья и замедление процесса ускоренного старения среди населения старше трудоспособного возраста. Особенно актуальна настоящая проблема для России в связи с введением пенсионной реформы и предпенсионного возраста, увеличением пенсионного возраста выхода на пенсию. Процесс старения человека и тенденция старения населения в целом обуславливают проблему поиска путей предупреждения раннего развития и прогрессирования различных патологий и функциональной недостаточности в целях поддержания качества жизни человека в процессе инволютивных изменений организма. Только в 2% случаев старение человека происходит по так называемому физиологическому типу, в остальных случаях оно представляет собой ускоренный или патологический процесс [3]. Одним из основных вызовов современности является устойчивая тенденция старения населения промышленных стран. По прогнозным данным ООН, население старшего возраста к 2025 г. увеличится по отношению к 2015 г. на 2,6%, а к 2050 г. практически каждый пятый человек на Земле будет в возрасте от 60 лет и старше. К 2050 г. в Европе более трети населения будет в возрастной категории 60 лет и старше (табл.).

Таблица - Доля населения мира в возрасте 60 лет и старше, прогнозируемая ООН на 2025-2050 гг.

Доля населения в возрасте 60 лет и старше, %	годы			
	1950	2015	2025	2050
Земной шар	8,0	12,3	14,9	21,5
Европа	13,7	23,5	28,0	34,2
Российская Федерация	9,2	20,0	23,9	28,8

Для населения России старше трудоспособного возраста характерны:

- повышенный уровень общей заболеваемости (на период 2013 г. превышение в 1,3 раза аналогичного показателя по заболеваемости населения страны в целом);

- наличие хронических заболеваний (потребность в медицинской помощи в 1,6 раза выше, чем у населения в возрасте от 15 лет и старше);

- недоступность своевременного прохождения медицинского обследования и курса лечения: ожидание очереди, отсутствие возможности на предлагаемое платное лечение и средств на приобретение лекарств;

- наличие факторов, сдерживающих обращение за медицинской помощью: самостоятельное лечение, неудовлетворенность качеством медицинских услуг и недоверие к лечебным учреждениям, отсутствие информации о медицинской помощи, невозможность самостоятельно добраться до медицинского учреждения и т.д. [5].

Культура здоровья представляет собой одну из важнейших качественных характеристик здоровой личности, а формирование культуры здоровья - одно из основных направлений становления общей культуры современного человека. Дефиницию «культура здоровья» можно определить как осознанное конструктивное поведение человека, способствующее укреплению и сохранению здоровья, основу которого составляет здоровый образ жизни [2]. Различают культуру здоровья общества и культуру здоровья личности; при этом первая представляет собой совокупность норм и ценностей социума, а вторая - многокомпонентное образование, выражающее эмоционально-ценностное отношение индивидуума к личному и общественному здоровью, что требует направленного ее формирования.

Нами были определены основные положения Стратегии формирования культуры здоровья среди подростков и молодежи. Цель Стратегии формирования культуры здоровья среди подростков и молодежи - снизить уровень вредных привычек в подростково-молодежной среде на основе проведения комплекса превентивных мер с использованием средств физической культуры в учреждениях общего среднего образования.

Основные стратегические задачи формирования культуры здоровья у детей школьного возраста:

1. Создать у школьников представление о факторах риска здоровья: вреде табакокурения, употребления алкоголя, наркотических средств и психоактивных веществ (ПАВ), других вредных привычек.

2. Обеспечить положительную динамику формирования осознанного устойчивого негативного отношения подрастающего поколения к модифицируемым факторам риска здоровья, личной ответственности за поведение.

3. Сформировать у детей и подростков устойчивые ценностные ориентации к физической культуре и спорту, здоровому образу жизни.

4. Вовлечь в физическую активность (систематические занятия оздоровительной и адаптивной физической культурой, спортом) к 2024 году до 100% детей школьного возраста.

5. Обеспечить условия для подготовки детей школьного возраста к прохождению тестовых испытаний Всероссийского физкультурно-спортивного комплекса «Готов к труду и обороне» (ГТО). Довести к 2024 г. численность детей, успешно прошедших испытания, до 90%.

6. Обеспечить участие подростков в кампании «За культуру здоровья» в качестве волонтеров.

Качество жизни людей предпенсионного и старше трудоспособного возраста, как показывают проведенные нами исследования, также зависит от

формирования культуры здоровья среди данной возрастной категории населения. Проблема поддержания качества жизни лиц старшего возраста является медико-педагогической, поскольку ее решение требует сочетания средств адаптивной физической культуры, пропаганды здорового образа жизни и медицинского обеспечения для соответствующей возрастной категории людей. Сравнительный анализ опросов, в которых приняли участие 47 респондентов, занимающихся в группах здоровья, 34 респондента по методу случайной выборки и 37 пациентов, прошедших аортокоронарное шунтирование (АКШ) в Северо-Западном федеральном медицинском исследовательском центре имени В.А. Алмазова, показал, что пациенты с АКШ имели до оперативного вмешательства более низкую физическую активность по сравнению с респондентами, организованно занимающимися оздоровительной физической культурой в группах здоровья. Несмотря на то, что 35,1% респондентов с АКШ совершала ежедневные пешие прогулки, такого уровня физической активности оказалось недостаточным для сохранения здоровья.

Основные стратегические задачи формирования культуры здоровья, физической реабилитации старшего поколения и превентивной гериатрии:

1. Обеспечение своевременной медицинской помощи людям старшего возраста на основе мониторинга состояния здоровья.

2. Развитие превентивной гериатрии на основе комплекса медико-педагогических мер.

3. Создание сети межведомственных районных центров комплексного сопровождения адаптивной физической культуры (АФК) для лиц с ограниченными возможностями здоровья с Координирующими Межведомственными Региональными центрами.

4. Создание условий для физической реабилитации лиц старшего возраста.

5. Вовлечение в систематические занятия адаптивной физической культурой и адаптивным спортом к 2024 г. не менее 55% лиц старше трудоспособного возраста.

6. Создание условий для подготовки и сдачи тестовых испытаний комплекса «ГТО» для лиц старшего возраста.

7. Развитие спорта ветеранов.

Вовлечение населения старшего возраста в физическую активность предполагает: создание центров гериатрической помощи с оказанием реабилитационных услуг; оказание доступных по ценовой политике физкультурно-оздоровительных услуг для лиц предпенсионного и пенсионного возраста; создание физкультурно-оздоровительных клубов по месту жительства с культивированием в них адаптивной физической культуры (АФК), паралимпийского спорта, спорта для всех и спорта ветеранов; организацию и проведение спортивных соревнований среди ветеранов спорта и проведение тестовых испытаний по нормативам физкультурно-спортивного комплекса ГТО.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Антипов, В. А. Первичная профилактика распространения наркотизма и наркомании в молодежной среде: монография / В.А. Антипов, С.П. Евсеев, Д.В. Черкашин / под научной ред. канд. пед. наук, доц. Антипова Е.В. – СПб.: СПбНИИФК, 2014. – 262 с.
2. Гаркуша, Н. С. Тенденции воспитания культуры здоровья школьников (гармонизация российских и европейских подходов): автореф.... докт. пед. наук: 13.00.01 / Гаркуша Н. С.; [Место защиты: Московский педагогический государственный университет]. – М., 2015.- 40 с.
3. Горшунова, Н. К. Комплексная реабилитация в геронтологии и гериатрии / Н. К. Горшунова // Современные наукоемкие технологии. - №3. – 2004. – [Электронный ресурс]. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/kompleksnaya-reabilitatsiya-v-gerontologii-i-geriatrii>. - Дата обращения: 9.04.2016.
4. Гильмутдинова И. Д. Проблема алкоголизма среди молодежи / И. Д. Гильмутдинова // Novainfo. - №39-2. – 2015. – [Электронный ресурс]. – URL: <http://novainfo.ru/article/4077>. - Дата обращения: 19.06.2016.
5. Пожилое население России: проблемы и перспективы / Аналитический центр при Правительстве Российской Федерации // Социальный бюллетень. – 2016. – 44 с. – [Электронный ресурс]. – URL: <http://ac.gov.ru/files/publication/a/8485.pdf>. - Дата обращения 3.07.2016.
6. Профилактика заболеваний: учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальностям: 060101 - "Лечебное дело"; 060103 - "Педиатрия"; 060105 - "Медико-профилактическое дело" / С. Н. Алексеенко, Е. В. Дробот; Российская акад. естествознания, Изд. дом Акад. естествознания. - Москва: Изд. дом Акад. естествознания, 2015. - 449 с.
7. Шпаков, А. И. Распространенность, мотивация и отношение молодежи к курению табака и е-сигарет как вызов современному здоровью / А. И. Шпаков, О. В. Павлють, С. Е. Полубинская // Вопросы организации и информатизации здравоохранения. - № 2. – 2017. – С. 66-73.

**Ахмедова Ш. М., Шукурова Х. С., Хакимова Ш. Ҳ., Ахмедова К.
(Жиззах, Ўзбекистон)**

ЁШЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ ҚАРАШЛАРИ

Мустақиллик туфайли миллий маданиятимиз тикланиб, маънавиятга янгича қараш пайдо бўлди. Ижтимоий фанлар педагогика, психология, фалсафа, социологияга оид адабиётлар таҳлили “маънавият” категориясига турли-туман тарифлар мавжудлигини кўрсатади. “Маънавият” (араб тилида “маънавият”, рус тилида “духовность”) тушунчасининг туб маъноси “руҳий ҳолат” бўлиб, моҳиятига кўра илоҳийликни ҳам англатишга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан тоталитар тузум ҳукмронлиги даврида мазкур тушунчанинг қўлланилиши устувор мафкуравий ғояларга мувофиқ келмасди.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “маънавият” тушунчасига шундай таъриф берилган: маънавият (арабча “ахлоқий ҳолат”, “барча ахлоқий нарсалар, хусусиятлар”) – инсониятнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадиий, диний, ахлоқий ва ш.к. тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи [135, 565].

Бу таъриф объектив мавжуд бўлган мураккаб бир жисмоний ҳодисани мушоҳада ва идрок қилиш, унинг энг муҳим хусусиятларини ҳис қилиш ҳамда маънавият мавзусида чоп этилган қатор адабиётни таҳлил қилиш натижасида юзага келган.

Дарҳақиқат, маънавиятли шахс яшашдан мақсад нималигини аниқ билади, умрини ва ҳаётини мазмунли ўтказиш йўлини излаб топади. Одамлар билан муомала киришишни чиройли гапиришни тафаккурни эгаллайди, ҳар бир муаммони виждонан ёндашади, виждон, ор-номус нима, ҳалол ва харом – буларнинг ҳаммасини бир-биридан фарқлай олади, ўз ҳаётида ёмонликка бошловчи хатти-ҳаракатларидан воз кечади, яхшиликка бошловчи амалларни бажаради. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”, “Педагогик таълим Концепцияси” талаблари билан ҳамоҳанг равишда баркамол авлодни шахс этиб тарбиялаш учун зарур бўлган қуйидаги хусусиятларни шакллантириш лозим:

- ижобий фазилатлар моҳияти ва мазмунини тўғри тушуниш ҳамда таҳлил қилиш, шахсий муносабатини билдира олиш;
- жамоада яшаш, меҳнат қилиш малакаларини эгаллаш;
- баркамол инсон сиймосини идрок этиш, унинг маънавий қиёфасини шакллантириш усулларини излаш ва бошқалар.

Бугунги кунда ёшларни маънавий-ахлоқий сифатларни тарбиялаш, маънавий маданиятни ривожлантириш масаласига жиддий эътибор қаратиш муҳим вазифалардан биридир..

Ёшларни маънавий бой, жисмонан соғлом қилиб тарбиялаш мақсадида дастлаб, уларнинг маънавий-маърифий маданият даражасининг шаклланганлигини аниқлаш лозим.

Жамиятимизнинг миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг асрлар давомида шаклланган юксак маънавияти, анъана ва удумлари, улў бобокалонларимизнинг ўлмас меросидан озиқланади. Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида ривожланиш ва тараққиёт йўлига

тушган бугунги куннинг истиқболи келажагини белгилаш ва таъминлаш, кўп жиҳатдан ҳозирги ёш авлодни маънавий етук ва интеллектуал салоҳиятли қилиб тарбиялашга боғлиқ.

Бундай муҳим ишни, диёримиздаги барча халқлар маънавий юксалишининг муҳим омили бўлган болаларни бошланғич мактабданоқ (ҳафтанинг душанба куни Давлат байроғини баланд кўтариб, Давлат мадҳиясин айтиб дарс ўтишдан бошлабоқ) озодлик ва мустақилликни англаш ҳамда уларни қадрлаш руҳида тарбиялаш, тарихий-миллий хусусиятларимизга мос келадиган таълим тизимини яратиш орқали амалга оширилмоқда. Бунда айниқса, миллий ва умуминсоний қадриятларни халқимизнинг аъналарини, маданияти ва илм-фан бобидаги кўп асрлик тажрибаларини ўргатиш ижобий педагогик самараларни беради. Шунинг билан бирга жамиятимизда яшовчи ҳар бир онгли киши, мустақил ва эркин фикрга эга бўлган шахс ва фуқаролик жамияти маънавиятини шакллантириш ва шу асосда ривожлантириш Ўзбекистон Республикаси тараққиётининг асосини ташкил этади. Шу сабабли ҳам ўқитувчининг серқиррали ва мураккаб касбий фаолияти замирида ёш авлодни одобли, эътиборли қилиб тарбиялаш, уларни илмий билимлар билан қуроллантириш ёрдамида илмий дунёқарашини кенгайтириш каби муҳим вазифалар ётади.

Янгича ёндашув асосида ўқувчиларнинг маънавий маданиятини тарбиялашда асосий йўналиш берувчи методология қуйидаги муаммоларни ҳал этишда ёрдам беради:

- ёшларнинг хатти-ҳаракати, хулқ-атворида умуминсоний, миллий-маънавий қадриятларни таркиб топтиришда таянч бўлиш;

- ёшларнинг миллий ва умумбашарий маданият манбаларининг моҳиятини чуқур англаб етишда дастурий йўлланма бериш;

- ёшларнинг ички дунёсини ўрганиш ва рухий ҳолатини ўрганиб, таълим-тарбиянинг самарали шакллари, усул ва воситаларини танлашга тўғри йўллаш;

- ўқувчиларнинг амалий ҳаётида эгаллаган билим, малака ва кўникмаларини тўғри татбиқ эта олишга йўллаш.

Демак, маънавиятнинг асосини ахлоқ ташкил қилади. Зеро, ахлоқ – маънавиятнинг ўзаги саналади. Шундай экан, ёшларни ҳар томонлама камол топтириш тараққиётга интилган ҳар бир давлатнинг, жамиятнинг доимий муҳим ва асосий мақсади бўлиб келган ва шундай бўлиб қолаверади.

Халқимизнинг кўп асрлик маънавий меросида, миллий қадриятларимизда Ватанга, ҳаётга муҳаббатнинг ифодасини, инсоннинг юксак бурчи, маънавий қиёфаси ҳақидаги теран фикрларни, фанга, динга нисбатан мулоҳазаларни, яхши хулқли, одобли инсонлар бўлишга даъватни, илм ва маърифатни эгаллашга чақиришни, ахлоқий ғояларни, гўзал, ибратли ва мазмунли ҳаёт кечиршни тарғиб қилишни ёмон ҳислатлар устидан кулиш ва бошқа ҳолатларни кўриш мумкин.

Одоб-ахлоққа оид тушунчаларни эъозлаш, кенг тарғиб қилиш, бу фазилатларни ёшларнинг ахлоқий хатти-ҳаракатларига сингдириш, турмуш тарзимизда англаб етилган эҳтиёжга айлантириш бугунги давримизнинг талабидир. Юқорида баён қилинган ёшларнинг маънавий қиёфаси ва билим олиш бўйича ифодаланган мақсад ва вазифаларни амалий фаолиятда кенг

жорий этишда уларнинг замонавий касбий фаолиятларини мустақкам эгаллашида умуминсоний ва илмий қадриятларнинг роли ва ўрни беқийсдир. Чунки, улар туфайлигина баркамол авлод тарбиясини замон талаби асосида олиб бориш мумкин ва улар келажак авлодни Она Ватанга садоқат руҳида тарбиялашнинг асосий негизлари ҳисобланади. Демак, олиму алломаларимизнинг бизга қолдирган бой интеллектуал мулки илмий қадрият ҳисобланиб, у инсоният учун аҳамиятли бўлган интеллектуал мулкдан иборат бўлади Абу Наср Фаробийнинг «Фозил одамлар шаҳри» асари орқали қомил инсон таълимоти, Алишер Навоий асарлари орқали адолатли жамият ҳақидаги таълимоти, тўлқинлар тарқалиши қонуниятлари орқали радиодан ҳаётда фойдаланиш, одамлар қадимдан от қўшмасдан ўзи юрадиган арава ясашни орзу қилиб, автомобилни ясаш, нутқ ва бошқа товушларни исталган масофага узатишни орзу қилиб, телефонни ясашни, тез ҳисоблашларни орзу қилиб, электрон ҳисоблаш машиналарларни яратишни, маълумотларни сақлаш воситаларини излашда қоғозни ҳосил қилиш ва шулар асосида ёзув ва китобларни яратишни, вақтни ҳисоб-китоб қилиш мақсадида соатнинг яратилиши ва шу қабиларнинг ҳамма-ҳаммаси инсоният ақлий фаолияти маҳсулидир.

Умуман Абу Наср Форобий ижодида алодат ва адолатли бўлиш тушунчалари инсон маънавиятининг асоси сифатида эътироф этилади. Алломанинг фикрича, инсон ўртасидаги муносабатларнинг эзгулик ёки ёвузликка асосланиши адолат мезонига амал қилинганлик ёки амал қилинмаганлик билан белгиланади. Давлат раҳбарларининг шахси ва улар томонидан ўзлаштирилиши зарур бўлган ахлоқий сифатларга тўхталар экан, Абу Наср Форобий уларнинг адолат мезонига қатъий амал қилишлари ниҳоятда муҳим эканлигини уқтиради. Яъни: "... (ўн биринчидан), ўз табиати билан адолатни севадиган ва адолат учун курашувчиларга, адолатсизликка, жабр-зулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин, гўзал ва яхши ҳисобланган нарсаларни барчага тақдим этган ҳолда одамларни адолатга тарғиб этадиган, адолатсизлик оқибатларини йўқотадиган, уларга йўл қўймайдиган бўлсин..." [118, 187].

Мустақиллик йилларида миллий қадриятларни қайта тиклаш ва уларни бойитиш йўлида амалга оширилган ҳаракат натижаси сифатида бой миллий мерос намуналарини чуқур ўрганиш имконияти юзага келди. Бу имконият ўз навбатида ўзбек халқи тарихида ўзига хос ўрин тутган шахслар фаолиятини ўрганишга шароит яратди. Улуғ соҳибқирон Амир Темур нафақат ўзбек халқи, балки Марказий Осиё ҳудудида яшовчи барча халқларнинг тарихий тараққиётини таъминлашда улкан ҳиссаси бўлган шахслардан биридир. Амир Темур феномени нафақат жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожини таъминлашдагина акс этиб қолмай, шу билан бирга юксак маънавиятга эга шахс тимсоли сифатида ҳам намоён бўлади. Амир Темур маънавиятининг энг устувор жиҳати унинг давлат бошқаруви ҳамда фуқароларга бўлган муносабатда ҳам адолатга таянганлигидир. Бу ҳолат соҳибқироннинг кундаликларида қайд этилган қуйидаги фикрларда ҳам ўз тасдиғини топган: "Ҳар бир мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим", "Барча ишларда, бу ишлар қайси ўлка халқиға тааллуқли

бўлмасин, ҳокимларнинг адолат томонида қаттиқ туришларига буйруқ бердим” [79, 36].

“Куч адолатдадир”, “Рости-русти” (“Ҳақиқат – сиҳат-саломатлик, ҳақиқат – тартиб, ҳақиқат – адолат”) шиорларининг Амир Темур фаолиятида етакчи ўрин тутганлиги ҳам адолат соҳибқирон фаолиятининг асосий мезони бўлиб келганлигидан далолат беради. Ёшларнинг маънавий маданиятини шакллантиришда ҳам ўзига хос йўналиш бўла олиши лозим. Демак, умуминсоний ва илмий қадриятлардан аввало фан ва таълим тараққиётида, кишилар турмуш шароитини яхшилашда, оила камолига эришишда, жамоа манфаатларини юксакликка кўтаришда, жамият тараққиёти савиясини тезлаштиришда ва давлатнинг иқтисодий ҳамда маънавий-маърифий қудратини юксалтиришда фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиб, бундан пировард мақсадимиз халқ фаровонлиги, юрт тинчлиги, Ватан тараққиётини ўзида мужассам қилган Озод ва обод Ватан қуришдан иборат.

Ёшларнинг маънавий маданиятини ривожлантиришга оид тажрибаларни оммалаштириш мақсадида педагогик ўқув ва амалий семинарларни ташкил этиш. Таълим ва маънавий-маърифий ишлар мазмунига миллий қадриятлар мазмуни, Шарқ мутафаккирларининг қарашлари ва замонавий ижтимоий-фалсафий, педагогик ва психологик тадқиқотларда ўз ифодасини топган маънавий маданият моҳияти тўғрисидаги ғояларни сингдириш ва бу жараённинг технологик ёндашувга мувофиқ ташкил этилиши кутилган мақсадга эришишни кафолатлайди. Бундай пайтда ёшларнинг маънавий маданиятини ривожлантиришда фойдаланиладиган маълумотларни тўплаш, уларни тадқиқот мақсадига мос тизимларга ажратиш ҳамда фойдаланиш яхши самара беради.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. Иккинчи жилд. Е – М. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 565 б.
2. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. – Т.: Ўзбекистон, 1991. – 231 б.
3. Мусурмонова О. Оила маънавияти – миллий ғурур / Ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1999. – 200 б.

Величко Тетяна Олександрівна, Кравченко Лариса Іванівна,
Воєдило Юлія Валеріївна, Кошель Анна Павлівна
НУЧК імені Т.Г. Шевченка
(Чернігів, Україна)

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Анотація. У статті аналізуються різні педагогічні підходи до проблеми формування комунікативної компетентності майбутніх вихователів дошкільного віку в процесі професійної підготовки. Розглянуто сутність поняття комунікативна компетентність та її складові.

Ключові слова: комунікативна компетентність, майбутні вихователі дітей дошкільного віку, професійна підготовка.

Annotation. The article analyze various pedagogical approaches to the problem of formation of the communicative competence of future educators of preschool children in the process of vocational training. The essence of the concept of communicative competence and its components is considered.

Keywords: communicative competence, future educators of preschool children, vocational training.

Постановка проблеми. Інтеграційні процеси, входження Української держави в європейський та світовий освітній простір зумовлюють потребу вдосконалення підготовки фахівців, здатних ефективно здійснювати професійну діяльність на засадах суб'єкт-суб'єктної взаємодії, тобто формування в останніх професійної компетентності.

Майбутній вихователь дітей дошкільного віку має володіти розвиненими педагогічними здібностями, досконалими професійними вміннями, навичками самовдосконалення тощо.

Очевидною є необхідність і важливість виховання молоді компетентними спеціалістами, адже від особистості педагога, його ерудиції, культури залежить успішне розв'язання освітніх завдань майбутнього покоління.

Важливою складовою професійної компетентності є комунікативна компетентність, тому випускник закладу вищої освіти має вільно володіти мовою, умінням спілкуватися, взаємодіяти з аудиторією, так як саме вихователь створює в дитячому колективі атмосферу спілкування, відкритості, зацікавленості в осягненні знань і оволодінні практичними способами дій, удосконалює мовленнєву діяльність і розвиває культуру спілкування дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що формування окремих складових професійної компетентності педагога відображено в дослідженнях Л. Артемової, Г. Беленької, А. Богущ, Н. Гавриш, Н. Денисенко, І. Зимової, О. Кононко, Н. Лисенко, Т. Поніманської, Дж. Равена, Л. Савенкової, Л. Чулкової та ін. Виокремлюючи психолого-педагогічні аспекти цієї проблеми, вчені І. Бех, Є. Єгорова, І. Зязюн, І. Луценко, О. Семенов наголошують на

важливості повноцінного гуманістично орієнтованого педагогічного спілкування, наявність потреби у комунікативній взаємодії як обов'язкової складової педагогічної діяльності фахівця. Проте цілісного дослідження процесу формування комунікативної компетентності вихователя дітей дошкільного віку в Україні здійснено не було.

Актуальність проблеми та відсутність її цілісного дослідження зумовили вибір теми пропонованої статті, метою якої є висвітлення особливостей формування комунікативної компетентності майбутніх вихователів дітей дошкільного віку в процесі професійної підготовки та вивчення основних сучасних підходів до вирішення цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку демократичного суспільства проблема комунікації є однією з найважливіших. Особливо це стосується освітньої сфери, яка покликана забезпечити якісну підготовку людини до життя у світі різноманітних комунікативних можливостей. Варто відзначити, що професія вихователя дітей дошкільного віку належить до таких видів праці, де спілкування стає професійно значущою, суттєвою стороною діяльності педагога, а професійно-педагогічна комунікація – основною формою освітнього процесу, продуктивність якого обумовлюється цілями й цінностями спілкування, прийнятими всіма його суб'єктами за норму індивідуальної поведінки.

У більшості західних освітніх програм комунікативна компетентність входить в число «ключових», що означає, зокрема, перенесення відповідальності за формування цієї компетентності з окремої предметної області на освітній процес в цілому.

Перша причина, через яку комунікативна компетентність являється ключовою, – це суспільний запит від професійного ділового світу, який гостро відчуває дефіцит в практичних комунікативних уміннях випускників навчальних закладів. Крім того, потрібно вміти працювати з інформацією, використовуючи різні інформаційні технології, продуктивно вирішувати конфлікти, публічно представляти результати своєї роботи, враховуючи змістовну критику; вміти позитивно будувати свої взаємини з колегами по роботі, дітьми та їх батьками.

Друга причина може бути сформульована, виходячи з потреб самої сфери освіти. Якщо визначити основний зміст освіти як розвиток практичних навичок і умінь, необхідних людині для досягнення успіху в особистому, професійному та громадському житті, то однією з важливих є його комунікативна компетентність.

Вчені визначають поняття «комунікативна компетентність майбутнього вихователя» як готовність до ефективного спілкування, сформованість комунікативних умінь і особистісних якостей педагога, які сприяють творчому вирішенню педагогічних завдань (предметно-пізнавальних, практико-орієнтованих, особистісно-орієнтованих), що виникають в процесі спілкування [3, с. 177].

Зміст поняття «комунікативна компетентність» включає:

1. Уміння встановлювати психологічний контакт з аудиторією.
2. Уміння управляти процесом спілкування, підбирати методи взаємодії.
3. Мовні вміння (високий рівень знання мови, її виразних можливостей, засобів переконання).

4. Володіння культурою спілкування (етикетної вивіреністю мови: умінням слухати і чути співрозмовника, умінням ставити запитання, бачити і правильно інтерпретувати реакцію людей, умінням виявляти і передавати своє ставлення з приводу чого-небудь, готовністю і бажанням спілкуватися).

5. Здійснення рефлексії своєї участі в комунікації.

Незважаючи на досягнення в теорії і практиці в області вирішення проблеми формування комунікативної компетентності майбутнього педагога, доводиться констатувати, що проблема розробки педагогічних підходів формування комунікативної компетентності вимагає особливої уваги. Це важливо, тому що комунікативна компетентність педагога проявляється не тільки у вирішенні професійних завдань, а й в тому, як людина сприймає, оцінює і розуміє світ за межами своєї професії.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, нами були визначені основні сучасні підходи («підхід» як певна позиція, точка зору, сукупність прийомів ставлення до кого-чого-небудь) до формування комунікативної компетентності: компетентнісний, особистісно-орієнтований і діяльнісний.

Використання компетентнісного підходу ґрунтується на розумінні того, що прогрес людства залежить не стільки від економічного зростання, скільки від рівня розвитку особистості, що передбачає перехід від класичного поняття «людські ресурси» до концепції «компетентності людини». Компетентнісний підхід акцентує увагу на результаті освіти, причому в якості результату розглядається не сума засвоєної інформації, а здатність людини діяти в різних проблемних ситуаціях [2]. У нашому випадку це педагогічні ситуації, тому реалізація компетентнісного підходу, на наш погляд, можлива тільки за педагогізації освітнього процесу в закладі вищої освіти, тобто підпорядкуванні всіх ланок і сторін навчання і виховання студентів завданням їх професійно-педагогічної підготовки. Це означає, що не тільки психолого-педагогічні, а й інші дисципліни мають викладатися таким чином, щоб орієнтувати студентів на педагогічну діяльність.

Включення студентів до освоєння різних педагогічних і психологічних теорій і систем сприяє розвитку в майбутніх педагогів варіативного мислення, установки на постійний діалог, закладанню основи для розвитку власної педагогічної інтуїції, необхідної для вирішення педагогічних завдань.

Таким чином, компетентнісний підхід орієнтує «на озброєння особистості готовністю і здатністю до ефективної життєдіяльності». Стає все більш затребуваною саме життєтворчість особистості, яка найбільш адекватно характеризується чотирма фундаментальними цілями освіти, сформульованими Ж. Делором: вміти жити; вміти працювати; вміти жити разом; вміти вчитися.

Другий підхід до формування комунікативної компетентності – це особистісно-орієнтований підхід.

Для особистісно-орієнтованого навчання характерний цілісний погляд на того, хто навчається як на особистість, орієнтація на потреби, особистий досвід і рівень його актуального розвитку, а також побудова освітнього процесу в зоні найближчого розвитку.

Важливо, щоб педагогічні дисципліни вивчалися не у вигляді готових абстрактних істин, а як сукупність педагогічних ідей і концепцій, що розробляються різними вченими і науковими школами в руслі різноманітних філософських поглядів, що розвиваються в контексті світової цивілізації. У такому випадку кожен випускник педагогічного вузу, будучи суб'єктом пізнавального процесу, визначає для себе найбільш прийнятні ідеї, концепції і теорії, які в майбутньому стануть фундаментом його особистого педагогічного кредо і технології професійної діяльності.

Будь-яка вузівська освіта вирішує два фундаментальних завдання: дає людині професію і формує її як особистість.

Особистісне – це те, що спочатку самовизначається людиною, вибудовується як її власний світ. Отже, оптимально освіта, яка передбачає гармонію освітніх стандартів і особистісного саморозвитку, побудована на принципах гуманізації та гуманітаризації.

Говорячи про гуманітаризацію і гуманізацію педагогічної освіти, маємо на увазі те, що «сутність гуманітаризації освіти, про яку нині так багато говорять і пишуть, – не «підключення» до навчальних планів декількох дисциплін, які за відомством значаться гуманітарними, а ціннісна орієнтація освіти з підготовки фахівця на формування цілісної універсальної особистості, яка заволоділа різноманітними формами освоєння світу: наукою, мистецтвом, філософією, способами і формами спілкування [3, с. 178].

Третім підходом до формування комунікативної компетентності є діяльнісний підхід, який орієнтує майбутнього вихователя на установку, що найважливіший фактор формування комунікативної компетентності – його активна пізнавальна, комунікативна діяльність.

Представники діяльнісного підходу виступають проти абсолютизації в освіті однієї з форм знання. Живе, особистісне знання протиставляється безсуб'єктному, що трансплюється у вигляді інформації, відомостей.

На думку Л. Артемової в освітньому процесі закладу вищої освіти «в основному використовуються традиційні технології навчання: лекції, семінари, переважно репродуктивні способи організації освітньої діяльності студентів. Дослідниця зазначає, що у студентів відсутнє усвідомлене прагнення до професійної самоосвіти та самовдосконалення; яскраво виражена традиційна установка на «знанневу» парадигму; немає готовності співпереживати почуттям і емоціям дітей; вони працюють в основному за зразком; не володіють рефлексивними вміннями» [1].

Діяльність може бути освоєна в діяльності: виділена як предмет засвоєння, усвідомлена студентами і привласнена ними. Тільки через методи активного навчання можна проектувати освітню ситуацію, в якій проявляється діяльнісний зміст освіти.

Передумовами успішності використання методів активного навчання є сформованість у викладача прийомів реконструювання навчальної інформації та прийомів викладання, з одного боку, і сформованості основних освітніх умінь у студентів, з іншого. Цими освітніми прийомами є аналіз, порівняння, узагальнення, висунення гіпотез, перенесення знань у нову ситуацію, пошук аналогій, вибір способів діяльності, інтерпретація і оформлення результатів.

Аналогічними прийомами повинен володіти і викладач, для того щоб формувати комунікативну компетентність майбутніх вихователів.

Висновки. Отже незважаючи на досягнення в теорії і практиці, проблема формування комунікативної компетентності в майбутніх вихователів дітей дошкільного віку все ще залишається актуальною і потребує вирішення. В статті уточнено поняття «комунікативна компетентність» та її складові. Також були вивчені 3 основних підходи до формування комунікативної компетентності: компетентнісний, особисто орієнтований та діяльнісний. Але жоден з них, на нашу думку, не знаходить повного, якісного відображення в освітньому процесі.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективними напрямками подальших досліджень є аналіз змісту, форм методів та технологій підготовки майбутніх вихователів дітей дошкільного віку до організації комунікативно-мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Артемова Л. В. Пріоритети в підготовці педагогів дошкільного профілю / Л. В. Артемова – Дошк. виховання – 2002 – №2 – 7-9 с.
2. Єгорова Є. В. Комунікативна компетентність як складова психологічної готовності майбутніх педагогів до професійного навчання / Є.В. Єгорова // Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації: матеріали методолог. семінару – К.: Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2014. – Ч. 2. – С. 199-202.
3. Кошель В. Формування комунікативної компетентності майбутніх вихователів дітей дошкільного віку в процесі професійної підготовки / В. Кошель, А. Кошель, С. Бойправ, Г. Сиз // Педагогічна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України – Вип. 25 (2-2018). – Ч.2. – Кам'янець-Подільський, 2018. – С. 176-179.

Герасименко Анастасия Владимировна
Кубанский государственный университет
(Краснодар, Россия)

СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА СВОИ ПОСТУПКИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В КЛАССНОМ КОЛЛЕКТИВЕ

Актуальность данной статьи обусловлена значимостью избранного направления исследования и состоит в необходимости разработки системы формирования ответственности младших школьников за свои поступки. Основным способом исследования в данном случае стал педагогический эксперимент. В данной статье выявлены структурные компоненты, конкретизировано понятие «ответственность», определены этапы и функции формирования ответственности младших школьников. Представлена разработанная система формирования ответственности младших школьников за свои поступки, включающая целевой, содержательный, организационно-процессуальный, критериально-диагностический компоненты, а также комплекс способов формирования правовой культуры младших школьников. Кроме того, представлены результаты диагностики уровня сформированности ответственности учащихся контрольного и экспериментального классов на констатирующем и контрольном этапах эксперимента. Анализ результатов эксперимента доказывает достоверность выдвинутой гипотезы исследования и подтверждает, что формирование ответственности младших школьников за свои поступки будет эффективным, если реализована специально разработанная система, направленная на формирование когнитивного, мировоззренческого и поведенческого компонентов правовой культуры.

Ключевые слова: *ответственность, формирование ответственности, система, младшие школьники.*

Воспитание растущего человека заключается в формировании личности, способной осуществлять ответственные действия и готовой нести ответственность за свои поступки, и составляет одну из главных задач современного общества. Ответственность как категория социальная, подконтрольная, связанная с коллективом, общественным классом, стала уступать подходу, в котором рассматривалась только внутренняя личная ответственность человека за свои действия и поступки как специфическая личностная функция индивида (В.В. Сериков).

Особое внимание исследователями уделено проявлениям этого качества у школьников разных возрастов (Л.И. Божович, И.С. Кон, В.А. Крутецкий, Т.В. Морозкина, Н.Б. Скорбилина, Н.Ф. Талызина, С.Г. Ярикова); у студентов (Е.И. Сахарчук, Т.А. Манцурова, О.А. Шушерина и др.). Сущность ответственности рассмотрена в связи с развитием познавательного интереса и мотивов учения (В.С. Ильин, В.Н. Максимова, Ф.К. Савина, Л.С. Славина, Ю.В. Шаров, Г.И. Щукина); духовных и познавательных потребностей (А.Д. Алферов, Ю.К. Бабанский и др.); с внеклассной деятельностью учащихся (Ж.Е. Завадская, Л.Б. Ительсон,

Ю.П. Сокольников, М.И. Шилова). Психологические аспекты развития ответственности представлены в работах Л.С. Выготского, В.А. Крутецкого, А.Н. Леонтьева, К. Муздыбаева, К.К. Платонова, Д.Б. Эльконина, И.С. Якиманской. Актуальным стало изучение ответственности как личного качества современного делового человека, специалиста в профессиональной деятельности (Л.А. Барановская, Н.Ф. Талызина, С.Л. Чернер и др.).

Современная наука располагает многочисленными данными о том, что формирующиеся в младшем школьном возрасте психологические новообразования имеют непреходящее значение для становления ответственности как качества личности младшего школьника. К таковым новообразованиям можно отнести развитие произвольности, рефлексии, внутреннего плана действия, смену социального статуса (Ш.А. Амонашвили, Л.И. Божович, В.В. Давыдов, В.В. Зайцев, А.В. Запорожец, И.А. Захарченко, В.И. Слободчиков и др.). Это положение имеет принципиальное значение для настоящего исследования, ибо до сих пор начальной школе отводилась роль пропедевтики личностного развития и этот возраст, за редким исключением, не считался сензитивным для становления ответственности. По сути, ответственность должна рассматриваться как фундамент дальнейшей социализации младшего школьника, его общего и любого специального образования.

Актуальность исследования определена потребностью учителей начальных классов в воспитании у младших школьников ответственности за свои поступки и состоит в несоответствии необходимости и недостаточности внимания к этой работе со стороны педагогов и родителей учащихся.

Таким образом, актуальность исследования обусловлена рядом противоречий между:

- социальными ожиданиями общества, которое стремится воспитывать ответственную личность, способную самостоятельно принимать решения и отвечать за их реализацию, и недостаточной разработанностью представления о сущности ответственности как качества личности на этапе ее социализации в начальной школе;

- потребностью воспитания ответственности на ранних этапах развития младшего школьника и отсутствием актуальных методик, которые бы учитывали особенности развития современного младшего школьника;

- необходимостью воспитания ответственности у младшего школьника как нравственного качества, потребностью его практического воплощения в учебной деятельности и отсутствием его технологического обеспечения.

Осознание этих противоречий и необходимость их разрешения позволили сформулировать **проблему исследования**: каковы структурные компоненты системы воспитания ответственности за свои поступки у младших школьников?

Цель исследования – разработка, теоретическое обоснование и реализация системы воспитания ответственности за свои поступки у младших школьников в учебно-воспитательном процессе.

Ответственность в психологической литературе – волевое качество, связанное с морально-ценностной ориентацией личности (А.И. Голубева,

Л.С. Славина, Р.С. Немов). Существенными признаками этого качества являются точность, пунктуальность, верность личности в исполнении обязанностей и ее готовность отвечать за последствия своих действий. Наблюдается тесная связь ответственности с рядом других волевых качеств настойчивостью, выдержкой и т.п. В таблице 1 показаны определения понятия ответственности в определениях различных авторов.

Таблица 1 – Определения понятия «ответственность» в определениях различных авторов

Ю.Д. Железнов, А.Г. Мысливченко, А.Г. Спиркин, В.П. Тугаринов	рассматривается как проблема меры, то есть способности и возможности- человека. выступать в качестве носителя этой ответственности (способен добровольно выполнять требования)
Философском словаре	категория; этики и права; отражающая? особое социальное и морально-правовое отношение личности к обществу (человечеству в целом); которое характеризуется выполнением своего нравственного долга и правовых норм
Л.С. Мамут	определяет как один из первичных фундаментальных принципов человеческого бытия
Л.М. Архангельского, И.А. Головка, Л.А. Когана	рассматривается через осознание нравственного долга и правовых норм и выступает как «компонент морального сознания» (Л.М. Архангельский), основывающийся на внутреннем убеждении самой личности, на ее сознании, чувствах и воле, подчеркивает необходимость добросовестного выполнения общественных требований и норм в соотношении с чувством долга, совести, страха
Ю.Д. Железнова	как готовности соблюдать правовые или нравственные нормы

Ответственность – один из самых сложных феноменов в теории развития волевых качеств [2]. Его называют «качеством высшего порядка» из-за тесной взаимосвязи с эмоциональной, нравственной и мировоззренческой сторонами личности. Это качество отражает склонность личности придерживаться в своем поведении общепринятых социальных норм, исполнять свои обязанности и ее готовность дать отчет за свои действия перед обществом и самим собой.

Таким образом, сущность ответственности как качества личности младшего школьника может быть раскрыта через его функции в структуре личности в целом и ее компонентов, т.е. функции ответственности являются целостными свойствами. Анализ теоретических исследований (А.Н. Леонтьева, В.Н. Мясищева, В.В. Серикова, Н.Б. Скорбилиной и др.) и собственных экспериментальных данных позволяет выделить следующие

основные функции ответственности в структуре личности: идентификации, нравственной саморегуляции, самореализации [4].

В нашем исследовании рассматриваем ответственность как нравственно-деловое качество младших школьников и выделяем, ориентируясь на структуру ответственности Д. А. Леонтьева, К. А. Климовой, следующие компоненты:

Когнитивно-оценочный компонент ответственности учащихся предполагает знание о себе, своих возможностях в-выполнении личностью правил и норм поведения, стремление сознательно осмыслить то, за что отвечает. Реализация данного компонента осуществляется через функции идентификации и самореализации через ответственный поступок.

Эмоционально-волевой компонент ответственности учащихся – наличие положительной мотивации, порождающей положительное отношение к социально значимой деятельности; стремление к организованности, а также сосредоточение на решении главной нравственной задачи деятельности.

Поведенческий компонент ответственности учащихся – характеризуется проявлением системы, признаков ответственного поведения в деятельности учащихся; ответственное выполнение любого дела, в том числе выходящего за рамки непосредственных обязанностей ребенка, но касающегося благополучия других людей. Способность адекватно оценивать свои поступки в отношении других людей, природы, готовность отвечать за последствия своих действий. Данный компонент связан с функцией самореализации через ответственный поступок [5].

На основании вышеизложенного, мы считаем необходимым выделить признаки игровой деятельности значимые для формирования ответственности младших школьников. Анализ научной литературы. (Н.Л. Анисеева, В.Ф. Денисова, С.А. Шмаков) позволяет утверждать, что в процессе игры происходит формирование нравственных понятий, осуществление суждений и умозаключений. Игра знакомит учащихся не только с окружающим; миром, но и самим собой. Здесь учащийся совершенно свободен и уже поэтому не копирует поведение людей, а вносит в подражательные действия нечто свое. Через игру учащийся получает первые представления о нормах и правилах поведения человека в социуме, системе отношений, ориентированных на сотрудничество взаимопомощь, проявление гуманности. «Формы игровой деятельности позволяют сделать общий смысл вещей более явным для учащегося – с помощью игры учащийся раскрывает для себя их смысл и назначение; она позволяет овладеть высокими общественными мотивами поведения» [2]. В игре воспитываются такие социально-ценностные свойства и качества личности как справедливость, мужество, благородство, ум.

Экспериментальная работа, в ходе которой была разработана система формирования ответственности за свои поступки у младших школьников, проводилось в три основных этапа.

На констатирующем этапе эксперимента (октябрь 2018 г.) выявлялся исходный уровень сформированности ответственности младших школьников по следующим критериям и показателям: когнитивно-оценочный, эмоционально-волевой, поведенческий. В соответствии с названными критериями, были определены уровни сформированности ответственности

младших школьников: высокий, средний, низкий. Диагностика уровня сформированности ответственности учащихся экспериментального и контрольного классов на констатирующем этапе экспериментальной работы, представлены на рисунке 1.

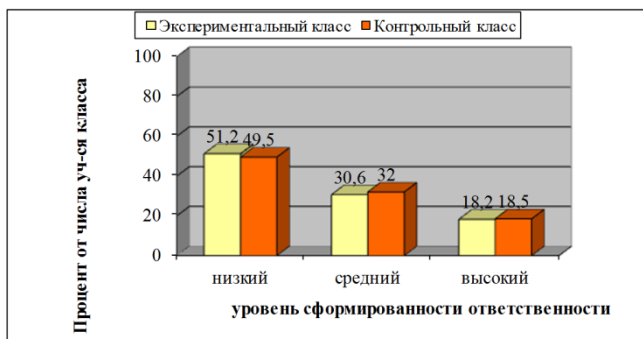

Рисунок 1 – Диагностика уровня сформированности ответственности учащихся экспериментального и контрольного классов на констатирующем этапе экспериментальной работы

На формирующем этапе экспериментальной работы (октябрь–апрель 2019 г.) на основе выявленных данных об исходном уровне сформированности ответственности за свои поступки была разработана и апробирована система воспитания ответственности младших школьников за свои поступки в учебно-воспитательном процессе, представленная на рисунке 2.

Рисунок 2 – Система воспитания ответственности младших школьников за свои поступки в учебно-воспитательном процессе

Формирующий эксперимент включал следующие этапы: информационно-стимулирующий, практический, преобразующий. Такая логика этапов основывалась на условии возрастающей субъектности младших школьников. Приведем конкретное описание проведения каждого этапа эксперимента представлено в таблице 2.

Таблица 2 – Комплекс дидактических игр формирования ответственности младших школьников за свои поступки в классном коллективе

Компоненты ответственности		
Когнитивно-оценочный	Эмоционально-волевой	Поведенческий
ЭТАПЫ		
Информационно-стимулирующий	Практический	Преобразующий
Методы формирования ответственности: убеждения, поощрения, требования	Методы формирования ответственности: убеждения, поощрения, требования	Методы формирования ответственности: убеждения, поощрения, требования, самовоспитани
игры	игры	игры
«Составь пословицу», «Разрезанные фразы из детских стихов», «Кто придумает больше слов», на уроках математики «Исправь ошибку», «Кто быстрее?», «Найди число»	командные игры, как «Собери кораблик», «Учимся сотрудничать», «Я сам!», «Взаимодействие»	организационно-деятельностные игры «Выборы», «Что? Где? Когда?», «Выборы», «Что? Где? Когда?»
Информационные игры (игры-драматизации)	Имитационно-процессуальные игры «Спроси и угадай»,	«Брейн - Ринг» «Умники и Умницы» «Экологическая тропа» Творческие игры

<p>«Ответственность, которую мы выбираем», «Перед соловушкой стыдно» по В. Сухомлинскому, «Хитрое яблоко» по Т. Пономаревой, «Здравствуйте!», «Так или не так», игры-беседы, игры-предположения) Игры-беседы «Я отвечаю за свои поступки», «Мы в ответе за тех кого приручили». Игры, основанные на выдвижении гипотезы – «Собери картинку», «Последовательность событий», «Танграм», «Продолжи ряд картинок». Игры-предположения «Что было бы, если...» или «Что бы я сделал...»</p>	<p>«Найди причину возникшей ситуации», «Продумай последствия ситуации», «Предложи выход из ситуации» Частично-поисковые игры: «проверить домашнее задание у Незнайки»</p>	
---	---	--

На контрольном этапе (апрель 2019 г.) была проведена контрольная диагностика уровня сформированности ответственности за свои поступки у младших школьников, выполнен сопоставительный анализ итогов констатирующего и контрольного этапов эксперимента, сформулировано заключение. Результаты исследования уровня сформированности ответственности учащихся контрольного и экспериментального классов на контрольном этапе эксперимента, представлены на рисунке 3.

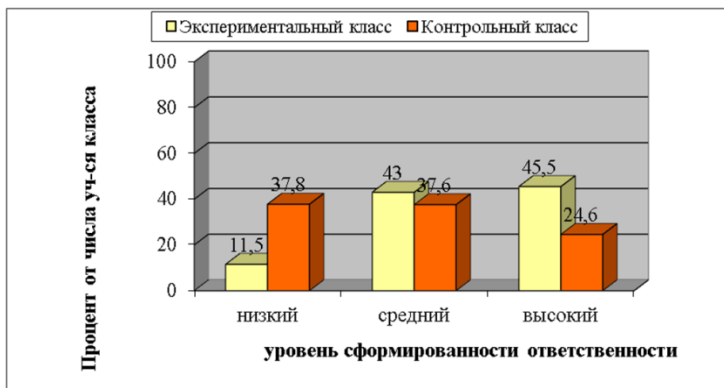

Рисунок 3 – Результаты исследования уровня сформированности ответственности учащихся контрольного и экспериментального классов на контрольном этапе эксперимента

Качественный анализ данных свидетельствуют об эффективности проводимой работы, в ходе формирующего этапа эксперимента по формированию ответственности за свои поступки у младшего школьника1 средствами игровой деятельности. Так, количество учащихся, находящихся на

начало эксперимента низким (импульсивном) уровне, сократилось на 28%, на более чем 20% возросла доля младших школьников высокого (инициативного) уровня сформированности ответственности; Повысился процент учащихся, находящихся на среднем (исполнительском) уровне на 10% сформированности ответственности младшего школьника. Таким образом, реализация системы формирования ответственности за свои поступки у младшего школьника оказалась более эффективной, чем в контрольной группе, незначительная динамика в которой объясняется фрагментарным использованием педагогами игровой деятельности в образовательном процессе современной начальной школы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

- 1 Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения. – М., 2008.
- 2 Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л., 2003.
- 3 Ореховский А.И. Ответственность и ее социальная природа. – Томск, 2008.
- 4 Селиванов В. И. Воспитание воли школьника. – М., 2004.
- 5 Славина Л. С. Формирование у школьников первого класса ответственного выполнения учебных обязанностей // Вопросы психологии. – 2006. № 4.
- 6 Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопр. психологии. – 2001. №4.
- 7 Реан А. А., Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика. – СПб.: Питер, 2001.

Ибрагимова Шахноза Гаппаровна
(Кўқон, Ўзбекистон)

ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА БОЛАНИНГ ЎЗИНИ – ЎЗИ АНГЛАШИ

Буюк файласуфлардан бири “Оила- табиатнинг шоҳ асарларидан биридри”, деб бежиз айтмаган.

Оила ва оилавий турмуш инсон ҳаётининг энг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Ёш авлодни оилада комил инсон қилиб тарбиялашдек юксак ва масъулиятли вазифа ота-онага, оиладаги катталарга юклатилгандир.

Оилавий турмушда одамларга, меҳнатга, нарсаларга ва ўз-ўзига бўлган нисбатан муносабатларни ифодаловчи характер хусусиятлари таркиб топа боради. Шунинг учун оила жамиятнинг бошланғич бўғини сифатида ёш авлоднинг ахлоқи, қобилияти, ақл заковати, хулқи юриш-туриши, ҳатти-ҳаракати, мулоқоти, эътиқоди, ва дунёқарашларига юқори даражада тарбиявий таъсири кўрсатиш имкониятига эга.

Юртимизда оила ҳамиша давлат ҳимоясида ва олий қадрият сифатида эъзозланади. Оила ижтимоийлашувнинг асосий ва муҳим ўчоғи бўлгани учун ҳам унинг шу муҳитда тарбияланаётган ёшлар эътиқоди ва дунёқарашидagi роли сезиларлидир. Айниқса, боланинг шахс сифатида ўзини англаши – “Мен” концепциясининг яратилиши энг аввало оила муҳитида кечади.

Ҳар бир инсон ўзини, ўзлигини канчалик аниқ ва тўғри билса, тасаввур қилолса, унинг жамият нормаларига зид ҳаракат қилиш эҳтимоли ҳам шунчалик кам бўлади, яъни у тарбияланган бўлади.

Рус тадқиқотчиларининг кўпчилиги оилада ота-онанинг болалар муносабатларига ёки жуда кенг, ёки боланинг психик ривожланиши умумий нуқтаи назардан жуда тор маънода ёндашадилар. Масалан, улар асаб бузилишлари пайдо бўлиши, руҳий ҳолатларнинг намоён бўлиши, ҳимоя механизмлари шаклланишига таъсири жиҳатларидан ўрганиб чиққан.

Кўплаб психологлар фикрига кўра, инсон шахсидаги етакчи сифатларининг шаклланиши ва “Мен” концепцияси асосларининг яратилиши айнан онтогенезнинг дастлабки 5-6 йилида рўй беради. Ўзини-ўзи англаш масалаларига бағишланган адабиётлар таҳлили бизга ўзгарувчиларнинг каттагина қисми кичик ижтимоий гуруҳсифатида ҳаёт тарзини оилада акс эттирувчиларни ташкил қилади, дейишимизга имкон беради. Тадқиқотчилар буни болаларда “Мен” концепциясининг шаклланишида ота-оналарнинг ўзаро муносабатлари муҳим бир омил эканлиги билан боғлайдилар. Ота-оналарнинг бола билан ўзаро муносабати ва унинг ўзини англаши ўртасидаги ўзаро алоқа, ўзини тартибга солиш шакли сифатида, бола хулқ-атворини бошқариш усуллари ва ота-она муносабатларини намоён этувчи модел сифатида очиб берилади.

Илмий адабиётлардан олинган маълумотларни умумлаштирган ҳолда боланинг ўзини-ўзи англаши интериоризация усули бўйича ота-она билан мулоқотнинг тўрт хил турини ажратиш мумкин.

1) Ўзига муносабат ёки “Мен” образини бевосита ёки билвосита хулқ-атвор орқали сингдириш.

2) Ҳатти-ҳаракат стандартлари ва даъволар, ижтимоий кутишлар даражасининг шаклланиши орқали боланинг ўзига муносабати шаклланиши.

3) Бола хулқ-атвори устидан назорат, бунда бола томонидан бир вақтнинг ўзида ўзини-ўзи назорат қилиш усуллари ва кўрсаткичлари ўзлаштириб олинади.

4) Боланинг ўзини баҳолаши кўринишини ўзгартиришга қодир бола хулқини йўлга солмоқ, бунда болага ота-она томонидан ўтказилувчи “Мен” образи ва ўзига муносабатининг ижобий ва салбий маънога эга бўлиши мумкинлиги табиий, албатта.

Шу тарзда, болада шаклланувчи “Мен” ижобий образи ҳам атрофдагиларнинг салбий баҳолашга дуч келганда ўзгариши мумкин, яъни унинг барқарорлиги бу босқичда шак-шубҳасиз эмас ва бошқаларнинг, биринчи навбатда, онанинг муносабатига боғлиқ бўлади: она эса ўз навбатида, ўзига ижобий муносабатда бўлиши лозим, чунки акс ҳолда у бола учун намуна бўла олмайди. Она “Мен”ини қўллаб-қувватлаш бола “Мен”ини шакллантиришни энгиллаштиради ва боланинг она билан муносабатлари оиладаги учлик муносабатлари билан алмашган ҳолдаги ривожланиш босқичидагина бола қатъий чегараларга муҳтожлик сеза бошлайди. Бу зарурат муҳаббат ва нафрат мажоросини ишлаб чиқиш ва унинг асосий тенденциялари боланинг отага йўналганликка асосланувчи ҳамда боланинг онага йўналганликка таянувчи тенденциялари билан боғлиқ.

Ота-она болага нисбатан ҳаддан зиёд ғамхўрлик (гиперпротексия) эътибор кўрсатилган оилада бола “Мени севишади ва мен керакман, улар мени деб яшашиди”, деган тасаввур мавжуд бўлади. Бундай оилада болалар ўзларининг борлигидан, туғилганлигидан мағрурланиб яшайди ва шунинг учун ҳар қандай тилак ва хоҳиш амалга ошишига ишонади. Одатда, бундай боланинг туғилишини ота-она узоқ вақт кутган бўлади ва буни улар ҳадеб болага эслатаверади, шунинг учун ҳам бола жуда эгоист бўлиб улғаяди.

Юқоридаги ҳолатнинг акси, яни болага нисбатан эътиборсизлик, меҳрсизлик бўлган оилада боланинг тасавури қуйидагича бўлади: “Мени ёқтиришмайди, лекин мен ўзим ҳаракат қилиб, уларга яқинлашим керак”. “Мен яхши бола эмасман”, деган тасаввур одатда болада қатор жиддий салбий сифатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Масалан, ўзига бўлган баҳонинг пастлиги, ўзини айбдор деб ҳисоблашнинг юқорилиги, кўп нарсалардан ҳадиксираш, айб иш қилиб қўйишдан чўчиш, кайфиятнинг беқарорлиги ва шунга ўхшаш.

Энди ўзини англашнинг таркибий қисмлари, хусусан, ўзини баҳолашнинг субъектив психологик ҳолат- ўз қадрини ҳис қилишни ота-оналар муносабати ҳосиласи сифатида шакллантириш шароитларини кўриб чиқиш лозим. С. Купершмит томонидан ўзини паст баҳолаш ота-оналарнинг мослашувчанлик хулқ-атвори, яни мослашиб олиш қобилияти туфайли эришилган муваффақиятнинг самарасиз бўлиб чиқиши билан боғлиқлиги, ўзини ўртача баҳолаш ота-онанинг илтифотлилик, чидамлилик ва ҳомийлик мавқеи билан изоҳланади: ўзини юқори баҳолаш ипидан игнасиғача батафсил ифодаланган қоидалар ва ўзаро ишонч асосидаги муносабатлар билан боғлиқлиги исботланган. Айниқса, М. И. Лисинанинг бу масаладаги ёндашуви яқин бўлиб, у тарбия хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда бола ўзини-ўзи

баҳолашининг ривожланиш вариантларини тавсифлашда ўзини баҳолашнинг шаклланиши адекватлиги болага ажратилувчи вақтнинг етарли ёки етарли эмаслиги, унинг ота-она томонидан тенгдошларга нисбатан умумий ёки қисман баҳоланиш даражаси, рағбатларнинг бор йўқлиги, жазоларнинг тез-тезлиги ва асосланганлиги, келажақдаги муваффақият ва муваффақиятсизликларнинг башорат қилиниши қабилар билан боғлиқ ҳолда аниқланишини кўрсатиб ўтган. Э.В.Кучерова ҳам умумий ўзини баҳолашнинг бошланғич генетик характери ва унинг бола ривожланишидаги ижобий ролини таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, каттароқ бўлиб қолган болаларда алоҳида соҳага айланган ўзини англашнинг барча элементлари “Когнитив Мен”, “экзестинциал Мен” (ўзига муносабат), “ролли Мен”, (тартибга солиш муносабати) яхлит бир бутун шаклда намоён бўлиб, уларда ҳиссиётлар билан бирга ҳаётий қадриятлар тўғрисидаги фикрлар соҳаси устунлик қилади. Бу соҳа мутлоқ ижобий характерга эга бўлиб, шахснинг ўзини англаш структурасида алоҳида ўринга эга.

Шундай қилиб, биз ишонч билан айтишимиз мумкинки, илк болалик даврларида болада ўзини баҳолаш ва ўзини қабул қилиш умумий даражаси баландлигига (шахснинг базавий структураси ва ўзини англашнинг таянч таркибий қисми сифатида) мос келувчи “Мен” концепцияси ёки “Мен” образи шаклланишининг энг муҳим элементлари сифатида қуйидагиларни эътироф этиш лозим.

1) Ота-она ўз боласини қандай бўлса шундайлигича, барча шаклланаётган шахсий сифатлари доирасида қабул қилишига йўналтириш.

2) Ота-она тарбиясида ахлоқ нормаларининг муносиб ўрнига эга эканлиги, яни бола хулқини интизомлаштирувчи асосларнинг қатийлиги:

3) Болага хос бўлган субъектив қабул қилиш хусусиятлари билан бирга, ота-оналарнинг ўзини баҳолаш даражаси юқорилиги.

4) Ота ва онанинг тарбия мезонлари ва талабларида ўзаро уйғунликнинг мавжудлиги қабилар.

Ёш авлод ижтимоий турмушнинг барча соҳалари, хусусиятлари билан оила кучоғида танишади.

Оилавий муносабатлар таъсирида илк болалиқдан таркиб мустақиллик, истиқболга нисбатан содиқлик, ватанпарварлик, қатъийлик қадр-қиммат ҳисси қаби юксак инсоний ҳислар шакллана бошлади. Аста-секин туғишганларга ғамхўрлик, ака-укалик ва опа-сингиллик меҳри, ота-онага муҳаббат ва шавқат сингари теранлик туйғулари намоён бўла боради. Оилавий турмушдаги самимий ва оқилона муносабатлар, илк психологик муҳит таъсири натижасида оила аъзоларида камтарлик, кўнгилчанлик, сабрлилик, яхшилик, уятчанлик, юмшоқлик, дилкашлик, меҳрибонлик, талабчанлик, меҳнатсеварлик, меҳнатга маъсулиятчилик, озодлик, иззат-нафслилик, тежаб-тергашлик қаби шахс ҳислатлари таркиб топади. Агарда оилавий турмуш муносабатлари кўполлик, андишасизлик негизига қурилган бўлса у ҳолда оила аъзолари руҳий дунёсида кеккайишлик, писмиқлик, жамоатчилик маъқуллаган нарсаларни ва кўпчилик томонидан қабул қилинган ҳатти-харакат қоидаларини сезмаслик, ялқовлик, маъсулиятсизлик, шухратпарастлик, мағрурлик, ўзини катта олиш, димоғдорлик қаби иллатлар юзага келади. Ҳар бир оила ижтимоий тизим структура сифатида жамият олдида маълум бир функцияларни бажаради.

Оиланинг ижтимоий функциялари ҳақида гапирганда, бир томонда жамиятнинг оилага таъсири, иккинчи томонда эса умумий ижтимоий тизимда оиланинг ўрнини, оиланинг хал қиладиган ижтимоий функцияларини ҳисобга олиш лозим. Инсоният тараққиётининг hozirgi bosqichida hozirgi zamон оиласининг асосий функциялари қаторида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин. Иқтисодий репродуктив, тарбиявий коммуникатив, регулятив, фелиоцитологик кабилар. Оиланинг иқтисодий функцияси энг асосий функциялардан бири ҳисобланади. Оила иқтисод бюджет даромадни режали сарфлаш, кундалик ҳарajatга зарур буюмларга пул ажратиш, бир неча йилдан сўнг олинадиган нарсаларга маблағ йиғиш, тежаб рўзгор юритиш, эр-хотиннинг тажриба, малакага эга бўлишларига боғлиқ. Шунингдек, оилада ўсаётган бола ҳам мана шу малака ва кўникмаларга эга бўлиб бориш зарурлигини унутмаган ҳолда болага иқтисодий масалаларни хал этишни ўргатиб бориш лозим. Оила ўзининг шу функцияси туфайли жамиятга, давлатга катта фойда келтирган. Оиланинг репродуктив функцияси - жамиятнинг биологик узлуксизлигини таъминлаш, болаларни дунёга келтириш функциясидир. Оила фақатгина янги авлодни бошлаб яшаб келаётган илмий ва маданий ютуқлари билан таништириш, уларнинг саломатлигини сақлаб туришдан ҳам иборатдир. Оиланинг жамият олдидаги репродуктив функцияси ва уни бажарилиши дейилганда аҳоли сонининг қайта тикланиши учун хар бир оилада нечта фарзанд бўлишини назарда тутати.

Оиланинг тарбиявий функцияси - тарбиялаш энг муҳим аҳамиятга эга бўлган функциясидир. Болаларнинг ақлий, жисмоний, ахлоқий, эстетик, тарбиясига оилада асос солинади.

Кўриб турганимиздек, ота-она бола олдида бирламчи ижтимоий кўзгу вазифасини бажаради ҳамда у билан мулоқотда муҳаббат, ҳурмат ва ишонч ҳисларини намоён қилган ҳолда шу тариқа болага ўзи ҳақида ушбу ҳиссиётларга лойиқ бўлган субъект ҳақидаги тасаввурини сингдиради. Улар томонидан ташқи назоратнинг қаттиқлиги болада ўзининг ички назорат қилишни ривожлантиради, аниқ асосланган талаблар қатий белгиланган ва мос келувчи “Мен” образи ҳамда “Мен” концепциясининг шаклланишига хизмат қилади. Юқорида баён қилинганлардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиб, аввало, М.И. Лисина, В.А. Петровский, И.С. Кон, А.А. Бодалев, В.В. Столин, И.И. Чеснокова каби психологларнинг “Мен” концепцияси тузилиши ва ривожланиш механизмлари ҳақида интегратив комплексли тузилма ва ўзини англаш жараёни маҳсули сифатида, шунингдек, оиладаги ички интер ва интраиндивид муносабатларнинг “Мен” концепцияси онтогенезнинг мактабгача ёш даврида шахснинг “Мен” концепцияси шаклланиши билан ўзаро алоқаси ҳақидаги тасаввурларини таҳлил қилиш асосида биз ишлаб чиққан концептуал схемани келтириб ўтамиз.

У мактабгача катта ёшдаги болаларда шахснинг ўзини англаш жараёнининг комплексли динамик схемаси бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) ривожланаётган бола шахсининг ижтимоий борлиқ ҳамда унинг вакили сифатида ота-оналар билан муносабатлари фаоллиги орқали аниқланади.

б) бирламчи ижтимоий гуруҳ, яъни оилада бошқа аҳамиятли кишиларота ва она билан шахслараро мулоқот фаолияти орқали боғланади.

в) натижа сифатида стратегик қадриятлар йўналиши тизимига боғланган то'лақонли "Мен" концепциясига эга бўлади.

г) "Мен" образи – ўзи ҳақидаги билим ва ўзига муносабат ҳамда ўзига хос соҳа, ўзини баҳолаш, тасаввурлар йиғиндиси шаклида таянч таркибий қисмга дефференцияланади.

д) бунда ўзини англаш жараёни сифатида рефлексияловчи "Мен" га "Мен" концепцияси эса маҳсулот сифатида рефлексияловчи "Мен" га мансуб ҳисобланади.

Демак, хулоса ўрнида айтишимиз мумкинки, боланинг ўз-ўзини англашида оилавий муносабатлар, оила муҳитининг ўрни ва таъсири беқиёсдир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Иномова М. Оилада болаларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси – Т.: 1999.
2. Каримова О. Оила ҳуқуқи асослари. – Т.: 2003.
3. Каримова В. Оилавий ҳаёт психологияси. – Т.: 2006.
4. Лихачев Б. Т. Педагогика – М.: ЮРАЙТ, 2003.
5. Мунавваров А. Қ. Оила педагогикаси – Т.: Ўқитувчи, 1994.
6. Мусурмонова О. Оила маънавияти – миллий ғурур. – Т.: Ўқитувчи, 1999.
7. Мухсиева А. Оилада миллий тарбия жараёнининг методик асослари: Пед.фан.ном...дисс. – Т.: 2005.
8. Оила этикаси ва психологияси (Т. Мақсудов таҳ.о). – Т.: Ўқитувчи, 1991.
9. Социальная педагогика. Курс лекций /Учебное пособие для студ высш.учеб.заведений. Под общ. ред. М.А.Галагузовой. – М.: Гуманит. изд.центр Владос, 2001.
10. Социальная работа /Под общей ред. В.И.Курбатова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 479 с.

Исамуддинов Акмал, Шерматова Зилола, Рузиева Гулбахор
Академический лицей Ферганского филиала
Ташкентского университета информационных технологий
(Фергана, Узбекистан)

АКТУАЛЬНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

Аннотация: *В нынешней рыночной экономике внимание к образованию с тех пор возрастает. Крайне важно обеспечить соблюдение законов и нормативных актов в области образования. Целесообразно внедрять образовательные технологии в учебный процесс. Эта статья демонстрирует образовательные технологии, их важность и необходимость, а также взгляды ученых-педагогов на образовательные технологии.*

Ключевые слова: *образовательные технологии, педагогические технологии, парадигма, учебно-технические средства.*

ACTUALITY OF INTRODUCTION OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS.

Abstract: *In the current market economy, the attention to education has been increasing ever since. It is crucial to enforce the implementation of laws and regulations in the field of education. It is advisable to introduce educational technologies into the educational process. This article demonstrates the educational technology, its importance and necessity, as well as the views of pedagogical scholars on educational technology.*

Key words: *educational technology, pedagogical technology, paradigm, educational and technical means.*

Необходимость внедрения передовых педагогических технологий в систему образования «Национальной программы обучения» повторяется много раз. Что такое педагогическая технология и чем она отличается от традиционного образования?

В настоящее время в официальных документах широко используются лекции по педагогической литературе, проблемам образования, «Новые педагогические технологии», «Передовые педагогические технологии», «Прогрессивные педагогические технологии» и «Современные педагогические технологии». Однако понятие «педагогическая технология» еще не было сведено в единый набор и не было объяснено в энциклопедиях, нет единого толкования ее содержания, поэтому существует множество различных тарифов.

Предметом образовательных технологий является проектирование системы образования на концептуальной основе, от проектирования целей, формирования результатов, выбора и структурирования учебного материала, выбора модели образования, их реализации, оценки их оптимальности и эффективности.

Ученые и практики Республики Узбекистан стремятся использовать научно-педагогические и образовательные технологии, адаптированные к социально-педагогическим условиям Узбекистана, и применять их в учебно-воспитательной практике. Итак, зачем нужны новые педагогические технологии?

Прежде всего, необходимо использовать самые передовые педагогические меры для ускорения и повышения эффективности населения, чтобы общество, которое по каким-то причинам было исключено из развития мирового сообщества, является одной из развитых стран;

Во-вторых, традиционная система обучения описывается как «информативное обучение» из-за письменных и устных слов, и деятельность учителя является не единственным организатором учебного процесса, но и стал источником авторитетных знаний;

В-третьих, в связи с быстрым развитием науки и техники, своевременным увеличением объема информации и сроками информирования молодежи;

В-четвертых, тот факт, что личность превращается в конкретное дополнительное техническое мышление, которое имеет более благоприятный результат, чем теоретические и эмпирические знания на современном этапе своего развития;

В-пятых, потребность в идеальной жизни для молодых людей требует от них использования принципа системного подхода к объективности, который является наиболее продвинутым методом обучения.

Образовательные технологии - это образовательное мероприятие, которое отвечает всем требованиям вышеуказанных пяти условий.

Это требование заключается в том, что до сих пор стажеры обучались на основе закрытой парадигмы (примеры), что у них нет другой точки зрения, но их мышление правильное. Это является недостатком любого прогресса и приводит тех, кто находится в парадигме, к причине конфликта. Наше общество быстро развивается, и его экономический и политический статус растет день ото дня. Тем не менее, есть чувство социального происхождения и в частности, отсутствие образования и воспитания. Одним из способов преодоления такого рода недостатков является обучение технологиям в соответствии с государственными стандартами.

В семнадцатом веке Ян Амос Коменский, основатель дидактики, стремился найти общий порядок образования, который был бы невозможен без его знания «времени, науки и стиля». По мнению Коменского, единственный идеальный способ для идеального обучения: «Все так же точно, как сбалансированные часы, но оно прогрессивно развивается благодаря способности работать с устройством, созданным таким умением»

Поток педагогических технологий распространился практически на все развитые страны. Признанные и поддерживаемые авторитетной организацией, такой как ЮНЕСКО, успешно используются и широко используются во многих странах. Многие страны добились значительных успехов в поощрении использования студентами педагогических технологий. Например, в Южной Корее 75% из 50 000 детей с педагогическим опытом,

основанным на технологиях, достигли отличных результатов в традиционном обучении.

Идея полноценного управления состоит в том, чтобы обеспечить основу для образовательной технологии, образовательного процесса, его эффективности и достижения образовательных результатов в контексте учебной среды и учебной среды. Суть этого подхода заключается в максимизации процесса структурирования процесса обучения путем разделения его на точные элементы и прояснения деталей.

В нашей образовательной теории и практике технологический процесс учебного процесса начался в начале 50-х годов. Они включены в создание набора технических инструментов для традиционного обучения. В настоящее время педагогические технологии просто не рассматриваются как «учебные пособия» или «использование компьютера»: они анализируют принципы учебного процесса путем анализа и применения факторов, повышающих эффективность обучения, методы исследований и разработок.

По В. П. Беспалько, вся учебно-педагогическая работа по педагогической технологии - педагогическая практика, добровольный характер построения и реализации педагогического процесса, систематическое обоснование каждого элемента и этапа, а также объективный аспект цели характеризуется резким поворотом.

В заключение следует изучить образовательные технологии, успешно применяемые в образованных и развитых странах, а также национальные педагогические традиции нашего народа. Как и текущее состояние образования, необходимо создать национальную технологию образования Узбекистана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Национальная программа по подготовке кадров и «Закон об образовании». 29 августа 1997 года.
2. Юлдашев Ж. Ф., Абдуллаев Н. А. Таълим жараёнида технологияларни қўллаш. Тошкент, 2015.
3. Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. Тошкент 2008.

**Камолова Ширин Усаровна, Равшанов Олим Ахмедович,
Файзуллаева Мадина Абдимуминовна
(Джизак, Узбекистан)**

РОЛЬ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ ГАРМОНИЧНО – РАЗВИТОЙ ЛИЧНОСТИ

В данной статье рассматриваются роль общечеловеческих ценностей и значение личности в формировании научного мировоззрения студентов на современном этапе.

В сегодняшнем развивающемся обществе коренная реформа образования и воспитания обернулась важным направлением в государственной политике независимого Узбекистана. Повышение образования и воспитания до мирового уровня является важной задачей педагогов ученых их воспитателей.

И в совершенствовании культурного мировоззрения и в совершенстве интеллектуальной способности человека является уместным каждый уровень умственного совершенствования личности. В общем, мудрых или совершенных людей можем назвать великими. Это даёт нам прийти к выводу, что прогресс человечества и интеллектуальные способности живущих в нем людей постоянно развивается и достигает своего совершенства. Что же такое личность? Ответ на это вопрос в мировой психологии весьма многозначен.

Чтобы конкретизировать содержание понятие «личность», специальную работу проделал Э. В. Ильенков. «Чтобы понять, что такое личность, надо исследовать организацию той совокупности человеческих отношений конкретной человеческой индивидуальностям, т.е. динамический ансамбль людей, связанных взаимными узами, имеющей всегда и везде социально – исторический, а не естественно-природный характер».

Правильные мысли о взаимоотношении общества и личности, о самостоятельности последней высказывал выдающийся русский педагог и мыслитель К. Д. Ушинский: «Правильно развитый человек и именно будет находиться в таком истинном отношении к обществу: он не утратит в нем своей самостоятельности, но и не оторвется от него своей самостоятельностью. Аристотель очень метко говорил, что человек, не нуждающийся в обществе людей, - не человек, он или животное, или бог. К этому, однако же, следовало бы прибавить, что человек, не выносящий в обществе своей самостоятельности, равняется нулю, стоящему с левой стороны цифр, а человек, не признающий в обществе ничего, кроме своей собственной мысли, желает один быть единицей, с тем чтобы все другие оставались нулями, с правой стороны единицы. Дело же воспитания в этом отношении состоит именно в том, чтобы воспитать такого человека, который вошел бы самостоятельной единицей в цифру общества... Общество есть соединение самостоятельных личностей, в котором по принципу разделения

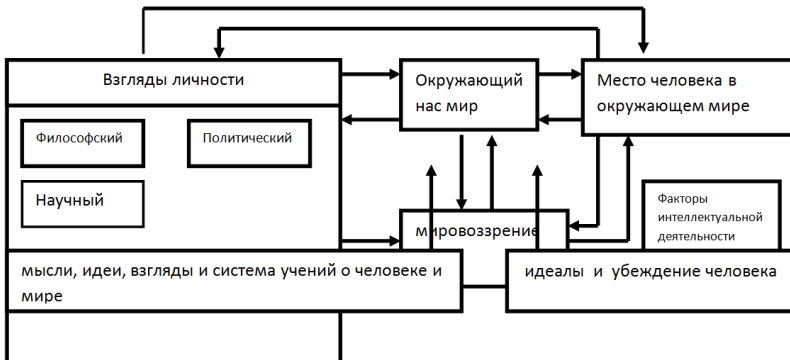
труда сила общества увеличивается силой каждого и сила каждого силой общества»¹.

Студентам в их воспитании нужно особо уделять внимание на то, что нужно стремиться к совершенству и мудрости, то есть жить с какой – либо целью. В направленности личности, выборе ею жизненного пути ведущую роль играет мировоззрение.

Под мировоззрением нужно понимать систему взглядов человека на общество, природу и самого себя. Мировоззрение формируется в процессе практической деятельности и познания. Само собой разумеется, что при так называемых начетнических знаниях, т.е. бездумно усвоенных, заученных, у человека не вырабатывается научного мировоззрения, знания остаются мертвым грузом. Когда же личность старается понять жизнь, осмыслить ее, тогда практический опыт и теоретические знания служат в качестве кирпичиков при построении научного мировоззрения.²

«Мировоззрение, — писал известный исследователь данной проблемы Э. И. Монозон, - представляет собой обобщенную систему взглядов, убеждений и идеалов, в которых человек выражает свое отношение к окружающей его природной и социальной среде. Являясь обобщением знаний, опыта и эмоциональных оценок...мировоззрение личности определяет идейную направленность всей ее жизни и деятельности

Значит, как сказано выше, существование сознания даёт мысль и даёт возможность сформироваться информации, сознание является мощной опорой знаний. Состав мировоззрения личности мы решили изобразить как в системе 1.1.1., потому что, такое взаимоотношения в науке педагогике «Теория воспитания» к разделу «Формирования научного мировоззрения и умственное воспитании учащихся» может служить послужить мощной дидактической основой. Мировоззрение личности особенно широта научного мировоззрения его основные составные части: ум, сознание, мысль, наука, знание, научное знание, научный взгляд, убеждение, научное познание. Они взаимосвязаны друг с другими.

Система 1.1.1

¹ Ушинский К. Д. Соч. М., 1950, т. 10, с. 529—530.

² Ковалев А.Г. Личность воспитывает себя.- М.: Политиздат, 1983.- 256 с.

«Сперва индивид чувственно осознает мир. В этом индивид непосредственно с помощью чувственного анализа осознает. Потом на основе знаний происшествя появляется индивидуальное мировоззрение. Это называется сознанием мира. На основе сознании мира формируется сознание самого себя. Таким образом, все знания о мире достигают расцвета, объединяется и формируется целое мировоззрение».

Изучение показывают, что расширение научного мировоззрения студентов, давая информации о положительном развитии гармоничности личности дают положительные педагогические результаты.

Таким образом, общечеловеческое и научная ценность служит основой формирования духовности и профессии будущих специалистов и с помощью его можно расширить научное мировоззрение студентов. Естественно, что работа по формированию у студентов мировоззренческих взглядов и убеждений требует от каждого педагога дидактического и воспитательного мастерства, постоянного совершенствования своих идейно – политических и моральных качеств, а также внимательного и чуткого отношения к своим питомцам, поддержания с ними благожелательных отношений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Ковалев А. Г. Личность воспитывает себя.- М.: Политиздат, 1983. - 256с.
2. Ушинский К. Д. Соч. М., 1950, т. 10, с. 529—530.

Мошковская Янна Алексеевна
Государственный институт культуры
(Орел, Россия)

ТВОРЧЕСКИЕ ФОРМЫ В СИСТЕМЕ ПРЕПОДАВАНИЯ СОЛЬФЕДЖИО В ДМШ И ДШИ

Annotation. *This article discusses the types of pedagogical activities that contribute to the more effective development of musical thinking of students of music schools and DSHI. Among all currently existing forms of activity in solfeggio lessons, the creative form of work remains a priority.*

Keywords: *creative forms, musical thinking, creative abilities, developmental functions.*

В концепции сольфеджийных методик XXI века творческие формы являются приоритетными на уроках сольфеджио. Они выполняют функцию своеобразного «перводвигателя», запускающего весь механизм музыкального развития ученика. Предполагается (и не без оснований), что в каждом ребенке «заложена» внутренняя потребность к изучению окружающего мира, одной из форм которого является активное (творческое) на него воздействие. По сути, созидание, только естественным образом, без «насилия» и психологического давления, должно «втянуть» начинающего ученика в эту удивительную «игру», способную целиком и полностью «захватить» его. Однако, здесь могут возникнуть некоторые трудности, большей частью как раз, именно, психологического порядка.

Бытует «странное», но очень устойчивое мнение, что музыкальное творчество – это архи сложное, недоступное ординарному человеку явление, вызывающее почти «священный» ужас. Почему-то никого не удивляют дети, размалевывающие бумагу красками, вылепливающие из пластилина фигурки, пишущие сочинения по литературе и, даже, пробующие на прочность «поэтическое перо». Но как только заходит речь о необходимости сочинить простенькую мелодию, возникают сомнения не только в «нужности» и полезности этой работы, но и собственно в самой возможности ее выполнения. На самом деле никакими сверхъестественными способностями для этого обладать не нужно, а вот преувеличить приносимую для музыкального развития этим видом деятельности пользу невозможно.

Вторая проблема связана с тем, что в музыкальную школу дети приходят, уже имея определенные приоритеты и модели поведения. Мир музыкального творчества может испугать своей новизной, необычностью и кажущейся сложностью, спровоцировав реакцию «отторжения». Поэтому особенно важно правильно выстроить творческую работу на первых уроках.

Как подсказывает опыт, одним из самых эффективных способов введения ребенка в мир музыкального творчества – участие в коллективном музыкально-театральном действии. Участие не только в качестве исполнителя, но и, частично, соавтора произведения (не обязательно на музыкальном уровне – вполне достаточно активное участие в организации и постановке действия). К сожалению, индивидуальная форма работы в классе

не позволяет полностью применить этот способ в ДМШ. Тем не менее, определенные «резервы» есть и в таких условиях. Неплохой эффект дает разучивание песенок в диалоговой форме. Музыкальный диалог с преподавателем – первый, и очень важный этап «втягивания» ученика в творческий процесс. Он не только «заставляет» ученика активно вслушиваться в «реплики» преподавателя, но и позволяет проявить творческую инициативу в интонационной «характеристичности» исполнения. Этого, как правило, вполне достаточно для того, чтобы «зацепить» ученика, пробудить у него интерес к активной интерпретации текста. На следующем этапе можно предложить ребенку исполнить свои реплики с различными иными интонациями, симпровизировать окончание фразы, придумать ритмические и мелодические варианты реплик и полных мелодий на заданный текст (устно). Еще один шаг – и можно включать в работу основные формы творческих заданий.

Прежде, чем перейти к рассмотрению основных форм творческой работы, нужно напомнить, что выполнение этих заданий на уроках сольфеджио не имеет своей целью научить ученика «хорошо» сочинять музыку. Главная цель – пробудить интерес к глубокому и многостороннему изучению музыка, музыкальной теории, литературы, сформировать устойчивую и безусловную потребность в развитии своих музыкальных способностей. Впрочем, если ученик, выполняя эти задания, проявит незаурядные творческие способности, то и такой результат можно будет считать большой педагогической «победой». Занимаясь в классе композиции, учащийся, несомненно, достигнет еще больших успехов в своем творческом и общеобразовательном развитии.

Как уже говорилось ранее, творческие задания могут выполнять различные функции: стимулирующую, развивающую и закрепляющую. В некоторых случаях две или три функции сразу могут выполняться в одном задании. В этом нет ничего парадоксального, все зависит от установки преподавателя. В одном случае подбор аккордов аккомпанемента может служить стимулом к изучению соответствующих тем теории, в другом случае – методом закрепления этого материала. Кроме того, стимулирование одной задачи вполне может сопровождаться закреплением другой, так как задания, сконцентрированные исключительно на одном теоретическом материале практически невозможны или малоинтересны. Что касается развивающей функции, то она присутствует в той или иной степени в любом творческом задании.

Сольфеджио входит в цикл музыкально - теоретических дисциплин. Оно является одним из сложнейших, но и многосторонне применимым предметом. Каждому педагогу необходимо найти и выработать методику, которая сделает дисциплину для учеников занимательной, увлекательной, обладающей, поистине, удивительными возможностями. И первым компонентом в достижении поставленной цели являются творческие формы работы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Баренбойм, Л. А. Путь к музицированию / Л.А. Баренбойм. – М.-Л., 1974.
2. Бочкарёв, Л. Л. Психология музыкальной деятельности / Л. Л. Бочкарёв. – М., 1997.
3. Мальцев, С. М. О психологии музыкальной импровизации / С. М. Мальцев. – М., 1989.
4. Назайкинский, Е. В. О психологии музыкального восприятия / Е. В. Назайкинский. – М., 1972.
5. Оськина, С. Е., Парнас, Д. Г. Музыкальный слух. Теория и методика развития и совершенствования / С. Е. Оськина, Д. Г. Парнас. – М., 2001.
6. Шатковский, Г. И. Развитие музыкального слуха и навыков творческого музицирования / Г. И. Шатковский. – М., 1986.

**Прокоп'єва Антоніна Миколаївна, Юрченко Наталія Володимирівна,
Горман Ольга Миколаївна, Овсієнко Олександра Сергіївна
Кошель Віталій Миколайович
НУЧК імені Т.Г. Шевченка
(Чернігів, Україна)**

ДО ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розглядається поняття інноваційних педагогічних технологій. Представлено класифікацію існуючих інноваційних педагогічних технологій які використовуються в освітньому процесі закладів дошкільної освіти.

Ключові слова: інноваційні педагогічні технології, діти дошкільного віку, освітній процес, заклади дошкільної освіти.

Annotation. The article discusses the concept of innovative pedagogical technologies. The classification of existing innovative pedagogical technologies used in the educational process of pre-school establishments is presented.

Keywords: innovative pedagogical technologies, children of preschool age, educational process, institutions of preschool education.

Постановка проблеми. Зміна державної освітньої політики в Україні, зокрема орієнтація на євроінтеграцію, зумовлює реформування в усіх ланках освіти. Метою реформування передусім є покращення якості освіти, надання пріоритету педагогічній інноватиці.

До стратегічних завдань освітньої політики в Україні зараховують розвиток наукової та інноваційної діяльності, підвищення якості освіти на інноваційній основі, що знаходить своє відображення та регулюються відповідними законодавчими документами – Законами України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про охорону дитинства» Закону України, «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», Національною стратегією розвитку освіти України до 2021 р., Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні. Вони визначають основні тенденції розвитку дошкільної освіти, розкривають організаційно-змістові характеристики оновлення дошкільної освіти на сучасному етапі, актуалізують існуючі проблеми та пропонують шляхи їх розв'язання.

Реалізація цих завдань передбачає зосередження зусиль на створенні ефективної системи методологічного, науково-методичного супроводу модернізації освіти, прогнозуванні тенденцій інноваційного розвитку з використанням результатів моніторингових досліджень; генеруванні інноваційних ідей, їх визначенні, відборі та забезпеченні впровадження; формуванні відкритої інформаційно-аналітичної бази новацій в усіх підсистемах освіти. Цьому слугуватиме створення системи мотивацій, стимулювання та заохочення до інноваційної діяльності в сфері освіти; розроблення системи нівелювання негативних наслідків інноваційної діяльності.

Аналіз актуальних досліджень. Здійснений науковий пошук засвідчує, що в цьому аспекті чимало зроблено вітчизняними вченими в галузі дошкільної освіти В. Алямовською, Л. Артемовою, Г. Бєленькою, О. Богініч, Н. Гавриш, Л. Козак, О. Кононко, О. Коваленко, К. Крутій, Н. Лисенко, Т. Лукіною, М. Машовець, Т. Поніманською, О. Янко та інші. Водночас, проблема якості використання інноваційних технологій в освітньому процесі закладів дошкільної освіти (далі ЗДО) все ж не отримала належного висвітлення.

Актуальність обраної проблеми зумовлена низкою об'єктивних суперечностей у сучасній педагогічній теорії й практиці. А саме: посиленням уваги суспільства до впровадження ІТ у освітній процес ЗДО і відсутністю дотичних наукових досліджень; зростанням вимог до якості підготовки вихователів дітей дошкільного віку та реальним рівнем їхньої професійної компетентності; запитом соціуму на педагога, здатного впроваджувати ІТ в професійну діяльність і реальним станом освітнього процесу в умовах мінливості змісту та спрямованості дошкільної освіти.

На сучасному етапі все очевиднішим стає те, що традиційна освіта, орієнтована на передавання знань, умінь і навичок, не встигає за темпами їх нарощування. Специфічними особливостями інноваційного навчання є його відкритість майбутньому, здатність до передбачення на основі постійної переоцінки цінностей, налаштованість на конструктивні дії в оновлюваних ситуаціях, основою яких є інноваційні педагогічні технології. Інноваційні педагогічні технології в педагогіці пов'язані із загальними процесами в суспільстві, глобальними проблемами, інтеграцією знань і форм соціального буття. Інноваційні педагогічні технології розглядають не тільки як налаштованість на сприйняття, продукування і застосування нового, а насамперед як відкритість. Вони забезпечують умови розвитку особистості, здійснення її права на індивідуальний творчий внесок, на особистісну ініціативу, на свободу саморозвитку.

Мета статті полягає в розкритті сутнісних характеристик інноваційних технологій дошкільної освіти які використовуються в умовах освітнього процесу ЗДО.

Виклад основного матеріалу. Педагогічна інновація – кінцевий результат інноваційної педагогічної діяльності у формі удосконаленого, модернізованого або нового освітнього процесу й продукту (в широкому значенні), який має якісні переваги порівняно з традиційним при проектуванні і впровадженні в практику ЗДО, а головне – суспільне значення й використовується в освітній діяльності педагогів.

Педагогічна новація – педагогічне нововведення, пов'язане з припиненням використання старих педагогічних підходів, принципів, методик, технологій і заміною їх новими; вона може мати форму або якісно нового доповнення до освітнього процесу або повністю нової зміни, що відбуваються в ньому. Педагогічна новація обов'язково і завжди зупиняє дію попередніх педагогічних стратегій і тактах, а її автор – новатор, ініціатор і творець нового прогресивного й перспективного – отримує сертифікат про авторство та має право розглядати презентовану педагогічній громадськості новацію як інтелектуальну власність.

Інноваційні технології дошкільної освіти являють собою радикально нову чи істотно удосконалену стратегічно й тактично систему реалізації освітнього процесу, яка містить мету, завдання, зміст, методи, форми і засоби й суттєво поліпшує умови й результати освіти. Здебільшого ці технології мають знижену собівартість, а за результатами навчання, характеризуються більшою ефективністю й продуктивністю. Вони забезпечують психічне здоров'я і психічний розвиток тим, хто навчається, знижують їхні зайві психоенергетичні затрати.

До інноваційних технологій відносяться такі технології, що побудовані на принципах суб'єкт-суб'єктної взаємодії, особистісно-орієнтованого навчання і виховання, толерантності, мультикультурності, розвивальної освіти, здоров'язбереження та інших принципів, реалізація яких забезпечує гармонійний розвиток особистості дошкільника [2, с. 13].

Специфічними особливостями інноваційного навчання є його відкритість майбутньому, здатність до передбачення на основі постійної переоцінки цінностей, налаштованість на конструктивні дії в оновлюваних ситуаціях, основою яких є інноваційні педагогічні технології. Інноваційні педагогічні технології в педагогіці пов'язані із загальними процесами в суспільстві, глобальними проблемами, інтеграцією знань і форм соціального буття.

Інноваційні педагогічні технології розглядають не тільки як налаштованість на сприйняття, продукування і застосування нового, а насамперед як відкритість. Вони забезпечують умови розвитку особистості, здійснення її права на індивідуальний творчий внесок, на особистісну ініціативу, на свободу саморозвитку. Інноваційні педагогічні технології мають гуманістичну спрямованість у системі освіти, зумовлену співіснуванням і складними взаєминами в науковій педагогіці й педагогічній практиці традиційної наукової педагогіки. Вони належать до системи загального наукового і педагогічного знання. Виникли і розвиваються на межі загальної інноватики, методології, теорії та історії педагогіки, психології, соціології і теорії управління, економіки освіти. Інноваційні педагогічні технології є однією з домінуючих тенденцій розвитку людства

При впровадженні інновацій використовують технології. Одне з тлумачень поняття «педагогічна технологія» – це системний метод створення, застосування й визначення всього процесу навчання і засвоєння знань, з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодії, який ставить своїм завданням оптимізацію освіти.

Інноваційні технології – це цілеспрямований системний набір прийомів, засобів організації освітньої діяльності дошкільника, що охоплює весь процес освіти від визначення мети до одержання результатів.

Інноваційна освіта має свої особливості, насамперед, це відкритість майбутньому, здатність до передбачення на основі постійної переоцінки цінностей, а також налаштованість на конструктивні дії в оновлюваних ситуаціях, основою яких є інноваційні педагогічні технології.

Педагоги-практики розробляють авторські технології, які поєднують у собі різні варіанти елементів апробованих технологій. Як правило, всі вони зорієнтовані на реалізацію змісту і досягнення мети дошкільної

освіти. Вихідним матеріалом для розроблення технології є теорії та концепції [3, с. 56].

Європейські тенденції розвитку дошкільної освіти України зумовили гуманізацію освітнього процесу в ЗДО, застосування інноваційних технологій навчання і виховання з метою розвитку креативної, творчо мислячої особистості, що вміє знаходити рішення у нестандартних ситуаціях. Провадження освітньої діяльності в ЗДО ґрунтується на особистісно-орієнтованому підході до розвитку особистості дитини, демократизації та гуманізації освітнього процесу, відповідність змісту, рівню й обсягу дошкільної освіти особливостям розвитку та стану здоров'я дитини дошкільного віку.

Пріоритетними інноваційними технологіями в зміні дидактичних та виховних завдань освітнього процесу України в ЗДО стали здобутки вітчизняних та зарубіжних педагогів. Інноваційні педагогічні технології є специфічними і досить складними, потребують особливих знань, навичок, здібностей. Інноваційні педагогічні технології в системі освіти засвідчують якісно новий етап взаємодії й розвитку науково-педагогічної та педагогічної творчості й процесів застосування її результатів [2, с. 55].

Складність, багатогранність освітньої діяльності є чинником, що відкриває простір для багатьох педагогічних технологій, динаміка продукування яких постійно зростає. Широкий спектр, багатоваріантність інноваційних педагогічних технологій зумовлюють необхідність їх умовної таксономії:

1. Системні інноваційні педагогічні технології:

гуманно-особистісна педагогіка Василя Сухомлинського, розкриває поняття дитино-центризму та наголошує на доцільності виховання та навчання в умовах наближених до природних можливостей дитини;

«Національний дитячий садок» Софії Русової має на меті поєднання розвитку дитини з її природженими задатками та можливостями приділяючи значну увагу вихованню національної самосвідомості і загальнолюдської моралі;

«Будинок вільної дитини» технологія саморозвитку Марії Монтесорі є однією з найбільш апробованих, застосованих і осмислених педагогами сучасності. Феномен педагогіки М. Монтесорі полягає в її вірі в природу дитини, в її прагненні виключити будь-який авторитарний тиск на людину, яка формується, в її орієнтації на ідеал вільної, самостійної, активної особистості;

«Вальдорфський дитячий садок» технологія вільного розвитку (Р. Штайнера) пропонує поступове оволодіння знаннями в гармонії із тілесно-духовним розвитком дитини матиме найкращий результат.

2. Модульні та локальні інноваційні педагогічні технології:

раннього навчання (дітей читанню (М. Зайцев), навчання дітей раннього віку (Г. Домана), навчання малюків читання (В. Ліщука), кубики, гра типа «Танграм» (Б. Нікітіна));

«Теорія розв'язання винахідницьких завдань («ТРВЗ») (Г. Альтшуллера);

«Піснезнайка» музикотерапевтична технологія (Н.Яновська).

3. Здоров'язбережувальні, оздоровчі та здоров'яформувальні технології: фітболгмнастика, художня гімнастика, пальчикова (вправи, ігри,

картинки), дихальна та звукова гімнастика, імунна гімнастика, гідроаеробіка, психогімнастика (вправи, ігри, етюди, пантоміми) тощо.

«Детка» система природного оздоровлення (П. Іванов);

«Театр фізичного виховання й оздоровлення дітей» (М. Єфименка);
освітньо-оздоровчі програми з валеології;

оздоровчі системи східних народів.

4. Авторські, альтернативні педагогічні технології:

«Використання схем-моделей у лексично-граматичній роботі» (О. Білан, К. Крутій);

«Художнє слово і дитяче мовлення» (Н. Гавриш);

розвиток мовленнєвої компетентності дошкільників (А. Богуш);

інтегрована особистісно-орієнтована технологія (С. Якименко);

«Радість розвитку» психолого-педагогічне проектування (Т. Піроженко);

«Логічні блоки» Золтана Пал Д'єнєша;

«Чудеса на піску» впровадили Т. Грабенко і Т. Зінкевич-Євстигнєєва, але принцип «Терапії піском» був запропонований ще Карлом Густавом Юнгом.

«Лічильні палички Кюізенера» технологія навчання математики;

«Виховання казкою» розвиток творчої уяви у дітей (Л. Фесюкова);

«Природне виховання» (Л. Блудової);

«Школа ігромайстерності» (М. Шутя);

«Казкові лабіринти гри» (В. Воскобович);

Ейдетика для малят (О. Пашенко; А. Васько);

Використання схем при складанні описових розповідей (Т. Ткаченко);

Система освіти «Довкілля» (В. Ільченко);

«Розвиток творчих здібностей на заняттях з малювання» (Л. Шульга);

«Педагогіка цілісного життя дітей та дорослих» (Ш. Амонашвілі);

«Ознайомлення дошкільників з театром» (Л. Макаренко);

«Технологія елементарного музикування» (К. Орф);

«Розвиток дошкільнят в музично-руховій діяльності» (А. Шевчук);

«Вчимося читати» (Л. Шелестова) [2, с. 55-56].

За допомогою впровадження вище зазначених інновацій в освітній процес ЗДО забезпечить конкурентноспроможність закладу на ринку освітніх послуг. Втілення інноваційних ідей в освітній процес залежить не тільки від ресурсних, а насамперед від інноваційних можливостей вихователів дітей дошкільного віку. Тому, розвиток ЗДО визначається сукупною здатністю та готовністю вихователів до створення та впровадження новацій з метою підвищення якості освітніх послуг. Оцінка результативності інноваційної діяльності має відбуватися згідно з концепцією постійного контролю за якістю дошкільної освіти, яка передбачає постійне вдосконалення роботи ЗДО і формування позитивного іміджу закладу.

Діяльність сучасного ЗДО неможлива без ефективного вирішення пріоритетних завдань розвитку, навчання і виховання дітей раннього й дошкільного віку, без пошуку оптимальних форм організації освітнього процесу, використання перспективного досвіду, а також здійснення інноваційної діяльності.

Від вихователів дітей дошкільного віку сьогодні очікують – організацію такої діяльності, яка б спрямовувала дитину на необхідність використання своїх розумових зусиль на пошук і вибіркоче використання наявних у неї знань і вмінь для розв'язання нового конкретного завдання. Вихователі дітей дошкільного віку мають спрямовувати свої дії на формування в дітей потреби до пізнання, що і скеровує їхню пізнавальну активність, стимулює розвиток власних почуттів та інтересів. В залежності від рівня зацікавленості дитиною діяльністю її емоційності – ефективніше відбуватиметься вплив і тим більший ефект вона дає. Для реалізації окреслених завдань вихователям дітей дошкільного віку доцільно постійно, системно використовувати інноваційні технології, цікаві нетрадиційні методики. Оскільки сучасні потреби суспільства, крім цілісної системи універсальних, життєво-необхідних знань і практичних умінь, вимагають від дітей досвіду й самостійної діяльності.

Соціальний запит на самостійну, творчу, здорову, допитливу особистість виступає основоположним орієнтиром у структуруванні та змістовому наповненні сучасної дошкільної освіти і лише вміле, системне використання та застосування на практиці інноваційних технологій в ЗДО матиме незаперечний результат – сформовану соціально зрілу, працелюбну, творчу особистість, здатну до свідомого суспільного вибору і збагачення інтелектуального, духовного, економічного, політичного і культурного потенціалу свого народу.

Висновок. Отже, використання інноваційних технологій в роботі ЗДО підвищить результативність освітнього процесу, сформує в вихователів і батьків ціннісні орієнтації, спрямовані на розвиток і формування всебічно розвинених дітей, якщо: будуть створені умови для коректування технологій в залежності від конкретних умов і типу ЗДО; спираючись на статистичний моніторинг ефективності використання інноваційних технологій, будуть зроблені необхідні зміни в інтенсивність технологічних впливів; буде забезпечено індивідуальний підхід до кожної дитини; будуть сформовані позитивні мотивації для педагогів та батьків.

До подальших напрямів дослідження зазначеної проблематики маємо віднести питання, пов'язані з особливостями впровадження інноваційних педагогічних технологій в освітній процес ЗДО.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Біла К. Ю. Інноваційна діяльність в ДНЗ: Методичний посібник. / К. Ю. Біла // – М: ТЦ Сфера, 2005. – 96с.
2. Інноваційні технології в дошкільній освіті: Збірник абстрактів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, м. Переяслав-Хмельницький, 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://phdpu.edu.ua/.../ІННОВАЦІЙНІ%20ТЕХНОЛОГІЇ%20В%20ДОШКІЛЬНІЙ%2...>
3. Кошель А. П. Використання інноваційних технологій в освітньо-виховному процесі в ЗДО / А. П. Кошель та ін. // Актуальные научные исследования в современном мире // Журнал – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вып. 10 (42), ч. 5 – С. 55-58.

Юлчибоева Дилфузахон Эргашевна, Ҳайдаров Охунжон Муроджонович
(Кўқон, Ўзбекистон)

ОИЛА БИЛАН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ

Ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожланиши шахслараро муносабатлар кўлами ва мазмунига жиддий таъсир кўрсатади. Оила жамиятнинг кичик бўлаги ва асосий асоси экан жамият аъзолари мана шу оилаларда етишиб чиқадилар.

Оила шахсни миллий қадриятлар асосида тарбиялашда етакчи тарбия маскани ҳисобланади. Зеро, катта ёшли оила аъзоларининг миллий ахлоқий қарашлари ва ёндашувлари мисолида фарзанд атрофдагилар билан муносабатда миллий ахлоқ мезонлари (ота-она ёки кексаларни қадрлаш, каттага ҳурмат, кичикка иззат, тонгда туриб, эзгу ниятлар қилиш, шахсий манфаат ва қизиқишларининг оила шаъни ва обрўсига зиён этказмаслиги, меҳмондўстлик, қариндошлик ришталарини мустаҳкамлаш, кўни-кўшнилар билан яхши муносабатда бўлиш, ўзгалардан ёрдамни аямаслик, имконияти чекланган шахсларга нисбатан раҳм-шафқат ва мурувват кўрсатиш ва бошқалар)га риоя қилиш кўникмаларини ўзлаштириб борадилар. “Илмий-педагогик, психологик, физиологик ҳамда фалсафий асарларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, оила бола учун энг асосий тарбия муҳити бўлиб, бу муҳитда шахс камолоти учун муҳим ҳисобланган хулқ-атвор, ирода, характер ва дунёқараш шаклланади. Бола оила тимсолида жамиятнинг ижтимоий-маънавий кифасини кўради, жамият талаблари моҳиятини илк бора шу кичик жамоа орасида, оилавий муносабатларни ташкил этиш жараёнида англайди”³.

Оила ижтимоий мақомининг юқори бўлиши, оилавий муносабатларнинг миллий хусусият касб этишида оиланинг демографик ҳолати муҳим аҳамиятга эга. Яъни:

1) кўп болали ўзбек оилаларида патриархал тартибнинг сақланиб қолаётганлиги оилавий муносабатларнинг барқарорлигини таъминлайди, ҳамда миллий тарбиявий омил ва кўникмаларнинг авлоддан-авлодга ўтишини таъминлайди. Бундай оилаларда жамоавийлик катта куч бўлиб, юзага келувчи ҳар бир муаммо биргаликда ҳал қилинади;

2) кам болали ўзбек оилаларида индивидуаллик, “Мен”лик устувор ўрин тутаяди. Ота-оналар ёки катта ёшдаги оила аъзолари бола (бир нафар) ёки болалар (иқки-тўрт нафар)нинг хоҳиш-истакларини доимий равишда инобатга оладилар. Уларнинг шахсий манфаатлари оиланинг умумий манфаатларидан устун туради, истеъмолчилик кайфияти юқори.

Оилаларда оила аъзолари сонининг қисқариши, авлодларнинг узоқлашуви оила тарбиясига нисбатан янгича ёндашувни қарор топтиришни тақозо этмоқда. Ана шундай ёндашувлардан бири – бу оилаларга ижтимоий-педагогик ёрдам кўрсатиш ҳисобланади. Ижтимоий педагоглар томонидан

³ Педагогика назарияси ва тарихи. Педагогика назарияси. 1-қисм / Олий таълим муассасалари учун дарслик. М.Х.Тохтаходжаева ва бошқ. – Т.: “Iqtisod-moliya”, 2007. – Б. 285.

оилага тарбиявий ёрдам кўрсатишда унинг қариндошликка асосланиб, оила аъзоларини бирга яшашларини таъминловчи кичик ижтимоий гуруҳ ёки оила аъзоларининг кундалик ҳаёт кечиришларини таъминловчи ижтимоий институт сифатидаги ролини кучайтиришга эътибор қаратиш зарур.

Оилаларга ижтимоий-педагогик ёрдам кўрсатишда ижтимоий педагогларнинг роли беқиёс. Ижтимоий педагог томонидан оилага кўрсатиладиган педагогик ёрдамнинг мақсади шубҳасиз инқирозли вазиятларни ҳал қилишдир. Мазкур мақсадга таянган ҳолда ижтимоий педагог оила билан иш юритишда турли субъект сифатида намоён бўлади.

Оилаларга кўрсатиладиган ижтимоий-педагогик ёрдам уч асосий хусусиятга эга бўлади. Яъни:

- 1) таълимий – таълим бериш ва тарбиялаш;
- 2) психологик – руҳий жиҳатдан қўллаб қувватлаш, руҳий зўриқишларни бартараф этиш ва қайта тиклаш;
- 3) воситачилик – ташкил этиш, таълим ва тарбияда юзага келувчи муаммоларнинг олдини олиш, мавжуд муаммоларни бартараф этиш орқали бола хулқ-атворидаги оғишларни ёки физиологик нуқсонларни бартараф этиш ҳамда зарур ахборотлар билан таъминлаш.

Шу нуқтаи назардан ижтимоий-педагогик фаолиятни амалга оширишда ота-оналарнинг педагогик билимларни пухта эгаллаганликлари, болага таълим-тарбия беришда зарур метод ва усулларни ўзлаштира олганликлари, шунингдек, педагогик маданиятга эга эканликларини ҳисобга олиш муҳимлигини тўғри англай олишлари лозим. Шунингдек, ижтимоий педагоглар ота-оналар томонидан болага таълим ва тарбия беришда педагогик хатоларга йўл қўйилаётганликларини ҳам аниқлай олишга эътиборни қаратишлари талаб этилади. Манбаларда кўрсатилишида ота-оналар томонидан йўл қўйилаётган хатолар орасида:

- тарбиянинг мақсади, методи ва вазифаларининг етарли даражада тўғри англай олмасликлари;
- оиланинг барча аъзолари томонидан бола тарбиясига нисбатан ягона талабнинг қўйилмаслиги;
- болага ҳаддан ташқари меҳр қўйиш;
- керагидан ортиқ қаттиққўл бўлиш;
- тарбия масъулиятини бутунлай таълим муассасалари зиммасига юклашлари;
- болалар билан муносабатда педагогик ижобий педагогик ёндашув (такт)нинг мавжуд бўлмаслиги;
- жисмоний жазоларнинг қўлланилиши, оиладаги болаларга нисбатан бир хил муносабатда бўлмаслик;
- таълим-тарбия жараёнида қатъийлик кўрсатилмаслик; назоратнинг изчил амалга оширилмаслиги;
- болага муносабатда бир хилликнинг барқарор бўлмаслиги (гоҳида ўта юмшоқлик, гоҳида эса ўта қаттиққўл бўлиш);
- бола тарбияси учун масъулиятни оиланинг бошқа аъзоси зиммасига юклаш ва бошқалар.

Ижтимоий-педагог оилаларга ижтимоий-педагогик ёрдам кўрсатишда қуйидаги жиҳатларни инobatта олиши зарур:

- ота-оналарнинг бўлажак фарзандларини тарбиялашлари учун педагогик, психологик ва ижтимоий-биологик тайёргарликлари;

- бир мунча ҳаётий тажрибага эга ота-оналарнинг фарзандлар тарбиясини тўғри ташкил этиш, уларни турли салбий ижтимоий таъсирлардан ҳимоялаш борасидаги билимлари даражаси;

- ота-оналарнинг болаларда тенгдошларига нисбатан адекват (тўғри) муносабатни шакллантиришда ўрни;

- бола тарбиясида ота-оналарнинг шахсий намунаси ва обрў-еътиборининг аҳамияти;

- оилада турли авлодларнинг ўзаро муносабати;

- ота-оналарнинг болаларга педагогик таъсир кўрсатишда самарали метод ва усулларга эгаликлари;

- оилада болалар ва ота-оналар ҳамда ёши катта оила аъзолари ўртасидаги муносабатнинг ижобий хусусиятга эгалиги;

- оилада болаларнинг ўз-ўзини тарбиялашларига имконият яратилганлиги, ота-оналарнинг бу жараёндаги роли;

- оила тарбиясида рағбатлантириш ва жазолаш методларидан фойдаланилиши;

- ота-оналар томонидан бола тарбиясида йўл қўйилувчи типик хатолар;

- жисмоний ва руҳий ривожланишдан орқада қолган болаларни тарбиялашнинг ўзига хос жиҳатлари;

- оилада меҳнат тарбиясини ташкил этишга эътибор қаратилиши;

- оилада болаларнинг меҳнат қилиш, таълим ва дам олиш тартибининг йўлга қўйилганлиги;

- болаларни мактабга тайёрлашга аҳамият қаратилиши;

- ота-оналар ёки ёши катта оила аъзоларининг ижтимоий муҳит билан алоқага кириша олиш лаёқатлари;

- ота-оналарнинг халқ педагогика ғояларидан хабардор бўлишлари;

- оила тарбиясида миллий қадриятларда акс этувчи ғоялардан фойдаланиш малакаларига эгаликлари;

- оила аъзоларининг миллий руҳияти, руҳий тетикликка эгаликлари;

- ота-оналар ҳамда оиланинг бошқа аъзоларининг толерантлик сифатларини намоён эта олишлари.

Оила аъзолари, айниқса, ота-оналар руҳининг сўниқлиги, ҳаётдан (ишлари юришмасликдан, ночорликдан қутила олмаслик, омаднинг келавермаслигидан, касбий фаолиятда муваффақиятга эриша олмаслик, оила бюджетининг оила эҳтиёларини қондириш учун етарли эмаслиги ва б.ш.дан) доимий норозиликлари, ота ва она ўртасидаги муносабатдаги келишмоқчиликлар, оила аъзолари ўртасидаги зиддиятлар болаларнинг психологик жиҳатдан тўлақонли камол топишларига жиддий зиён этказади. Шу сабабли ижтимоий-педагог нафақат бола тарбиясида, шу билан бирга ота-оналарнинг ўзларига ҳам психологик ёрдам кўрсата олиши муҳим аҳамиятга эга. Бу эса ижтимоий педагогнинг психологик билимлари ҳамда тарғиботчилик сифатларини пухта эгаллашларини тақозо қилади.

Болалар тарбиясини йўлга қўйишда ота-оналар билан ижтимоий-педагог ҳамкорликка эришишда ота-оналарнинг нафақат педагогик-психологик билимларга эгаликлари, балки уларнинг руҳан тетик ва ижтимоий жиҳатдан

фаол эканликларига ҳам эътибор қаратиш лозим. Бу ўринда психолог ва шифокорларнинг тавсиялари асосида ишлаб чиқилган қуйидаги йўриқнома педагогик жиҳатдан фойдалидир:

- барча касалликларнинг асоси асабдан эканлиги маълум экан, оилавий муносабатларни йўлга қўйиш ва касбий фаолиятни ташкил этишда асабийлашмасликка ҳаракат қилиш, ўзаро ижтимоий муносабатларини ташкил этиш жараёнида бошқа субъектларнинг кадр-қимматиини сақлашга интилиш;

- атрофдагилар билан суҳбатлашиш ва ҳар қандай юмуш билан банд бўлишдан қатъий назар самимий бўлишга интилиш;

- бекорчилик инсонда турли нохуш ўй-фикрларни келтириб чиқишини ёдда тутган ҳолда ҳамиша бирор бир фойдали юмуш билан банд бўлиш;

- оила аъзолари ёки яқин кишиларнинг муаммолари, шунингдек, уларни қизиқтирувчи мавзуларга нисбатан бефарқ муносабатда бўлмаслик, уларни доимо қўллаб-қувватлаш, уларга ёрдам кўрсатиш ва яхшиликлар қилишга интилиш;

- ҳаётни ва атрофдаги кишиларга меҳр қўйиш, зеро, меҳр-муҳаббат инсонга руҳий куч бағишлайди, жисмоний ва руҳий имкониятларни оширади;

- доимо ҳаракатчан бўлиш;

- имкон қадар камтар бўлиш, зеро, манманлик умр заволидир.

Оилаларга ижтимоий-педагогик ёрдам кўрсатишни тўрт босқичда ташкил этиш мумкин. Қуйидаги мазкур босқичларнинг моҳияти қисқача ёритилади:

1. Ижтимоий-педагогик ёрдамга муҳтож оилаларни аниқлаш (бу босқичда таълим муассасалари, маҳаллалар фуқаролар йиғинлари, жамоатчилик ёрдамига таянилади).

2. Оилаларга кўрсатиладиган ижтимоий-педагогик ёрдам йўналишини белгилаш (ота-оналар, оиланинг катта ёшли аъзолари, болалар ёки қўни-қўшнилар, таълим муассасаларининг ходимлари, маҳаллалар фуқаролар йиғинларининг фаоллари, ҳолис шахслар билан бевосита суҳбатлар ташкил этиш, анкета сўровини ўтказиш орқали ижтимоий-педагогик ёрдам йўналишлари белгиланади).

3. Оилаларга амалий ижтимоий-педагогик ёрдам кўрсатиш (бунда ота-оналар ёки болалар тарбияси учун масъул васий шахслар учун методик тавсиялар берилади, белгиланган йўналишлар бўйича амалий тренинглар лойиҳалари тавсия этилади, ота-оналар ва болалар ўртасидаги муносабатлар мазмунининг ижобий хусусият касб этиши, болаларга нисбатан кўрсатилаётган салбий таъсирларнинг камайиши, болаларнинг атрофдагилар билан адекват муносабатнинг шаклланиши ва ҳоказо ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни берувчи ташхис тестларидан фойдаланилади).

4. Оилаларга кўрсатиладиган ижтимоий-педагогик ёрдамнинг самарадорлик даражасини ўрганиш (ҳолис экспертлар, кузатувчилар, масъул ташкилотлар вакиллари, таълим муассасалари ходимлари, маҳаллалар фуқаролар йиғинларининг фаоллари ёрдамида ижтимоий-педагогик фаолият самарадорлиги таҳлил этилади. Мавжуд муаммолар бартараф этилгандан сўнг ҳам ижтимоий-педагогик ёрдамга муҳтож оилалар фаолиятини муайян даврларда ўрганиб бориш мақсадга мувофиқдир. Зеро, педагогик тажрибадан

бартараф этилган ижтимоий-педагогик муаммоларнинг қайта юзага келиш хавфи мавжудлиги маълум.

Оила тарбиясида объектив ва субъектив омилларнинг роли катта. Оиланинг моддий таъминоти ва фаровонлик (маиший турмуш) даражаси, оила бюджетининг мавжуд ҳолати, ундан оқилона фойдаланиш борасидаги тажриба, соғлом руҳий муҳитнинг барқарорлиги ва ҳоказолар объектив омиллар саналса, оиладаги шахслараро муносабатлар мазмуни, оила аъзоларининг физиологик, психологик, маданий жиҳатдан комиллик ҳамда маълумот даражаси, уларнинг қизиқиш ва эҳтиёжлари ўртасидаги мутаносиблик, оилавий ҳаётни тартибга солиш борасидаги ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, бирлик тамойилларига таяниш қабилар субъектив омиллар сирасига киради.

Оилаларга ижтимоий-педагогик ёрдам кўрсатишнинг дастлабки босқичида ижтимоий-педагог томонидан “Оила харитаси”нинг шакллантирилиши жараён муваффақиятини таъминлайди. “Оила харитаси” шартли равишда икки қисмга ажратилади. Яъни:

1) асосий қисм – унда оиланинг ҳар бир аъзосининг тавсифи, туғилган санаси, оила мақоми, яшаш шароитлари, қўшничилик, оиланинг диний ва миллий мансублиги тўғрисидаги маълумотлар акс эттирилади;

2) илова – унда оилада бола тарбиясини ташкил этиш жараёнининг моҳияти (ота-оналарнинг бола тарбияси учун ажратаётган вақтлари, унинг шакллари, бу жараёндаги фаолиятлари, фарзандлар шахсини ёритувчи (масалан, боланинг қизиқишлари, хоҳиш-истаклари, интилишлари, дўстлари, саломатлиги ҳолати ва бошқалар тўғрисидаги) маълумотлар ёритилади.

Шундай қилиб, ижтимоий муносабатлар мазмуни кенгайтириш мураккаблашиб бораётганлиги ёш авлодни ижтимоий ҳаётга мослаштириш масаласига жиддий эътибор қаратиш заруриятини кун тартибига олиб чиқмоқда. Оилаларга ижтимоий-педагогик ёрдамнинг кўрсатилиши эса уларни турли салбий таъсирлардан ҳимоялашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Иномова М. Оилада болаларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси – Т.: 1999.
2. Каримова В. Оилавий ҳаёт психологияси. – Т.: 2006.
3. Мунавваров А. Қ. Оила педагогикаси – Т.: Ўқитувчи, 1994
4. Мусурмонова О. Оила маънавияти – миллий ғурур.Т.: Ўқитувчи, 1999.
5. Мухсиева А. Оилада миллий тарбия жараёнининг методик асослари: Пед.фан.ном...дисс. – Т.: 2005.
6. Социальная педагогика. Курс лекций /Учебное пособие для студ высш.учеб.заведений. Под общ. ред. М.А. Галагузовой. – М.: Гуманит. изд.центр Владос, 2001.
7. Социальная работа /Под общей ред. В.И. Курбатова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 479 с.
8. Тўраева О. Оилавий ҳаёт этикаси ва психологияси. Т.: Ўқ-чи, 1998.
9. Хидирова Ф. Оилада қизларни оилавий ҳаётга тайёрлашнинг педагогик шарт-шароитлари: Пед.фан. номз... дисс. – Т.: 2006.
10. Қуронов М. Ўзбекистон умумий ўрта таълим мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари.: Пед.фан.док.. дисс. – Т.: 1998.
11. Ҳасанбоева О ва бошқалар Оила педагогикаси – Т.: Алоқачи, 2007.

Nurmaganbet Akerke Boronbaikyzy
International University of Astana
(Nur-Sultan, Kazakhstan)

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN MODERN PHYSICS LESSON

Annotation: *this article discusses the importance of using innovative technologies in general physics and modern teaching of physics, experimental science and modern physics.*

Keywords: *innovative technologies, information and communication technologies, research and design activities, technologies for individuals.*

Аннотация: Осы мақалада жалпы физика және қазіргі физиканы оқыту әдістемесі, эксперименталды ғылым, қазіргі физика сабағында инновациялық технологияларды қалай қолданудың маңыздылығы қарастырылады.

Түйінді сөздер: *инновациялық технология, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, зерттеу және жобалық қызмет, жеке тұлғаларға бағытталған технологиялар.*

Аннотация: *в данной статье рассматривается важность использования инновационных технологий в общей физике и современном преподавании физики, экспериментальной науке и современной физике.*

Ключевые слова: *инновационные технологии, информационно-коммуникационные технологии, научно-исследовательская и проектная деятельность, технологии для частных лиц.*

Building an effective education system that is capable to form a creative person who is ready to work in a fundamentally new information environment of the XXI century puts on the agenda the problem of the active introduction of information technology in the learning process, the development of a unified educational information environment. This environment will bring together educational and scientific potential of leading universities and other educational institutions into a unified system. Moreover, it is very important to use the latest smart achievements unhesitatingly spread into all spheres of life, as the application area of their use has become much more diverse. Recently, universities in Russia have paid great attention to the use of information and communication technologies (ICT) in teaching physics and other subjects. Using these technologies provides a number of advantages in the field of information technology. Computerization is one of the main stages of modernization of modern education. This is quite justified, because the new information technology offer some significant advantages over the traditional methods. Using modern computer technology students have the opportunity to read the most recent teaching materials created in the departments, whereas the publication of the paper takes a long time and these texts could become obsolete or lose relevance. It should also be borne in mind that in many cases the number of textbooks in a library is insufficient or some books are not available. Although technological innovations have the capability to significantly change how scientific investigations are done and greatly enhance the teaching and

learning of science, its use is no more effective than any other resource or innovation when researched-based effective teaching practices are not followed. This paper reviews established guidelines for the effective use of technology in science and mathematics education, and presents several examples of technology products available for physics instruction and research related to their effectiveness. Standards have been proposed by leading national science education organizations for the integration of technology into science classrooms and for the preparation of science teachers which include the following:

- Technology should be introduced in the context of science content.
- Technology should address worthwhile science with appropriate pedagogy.
- Technology instruction in science should take advantage of the unique features of technology.
- Technology should make scientific views more accessible.
- Technology instruction should develop understanding of the relationship between technology and science.

The task of modern learning is not simply to communicate knowledge or to transform knowledge into a tool for creative learning of the world, at the forefront at the present stage of development of society, there are requirements for preserving and developing the student's personal qualities, developing his creative potential and intelligence, and life value orientations. The question of how to specifically develop a student's intellect, his creative thinking, to form a scientific world view and an active life position by special pedagogical means remains open. This is the number one problem of modern innovative searches. In innovation processes, the goal of learning is to develop opportunities for students to master new experiences based on the formation of creative and critical thinking, ensuring conditions for such development that would allow everyone to discover and fully realize their potential: physical, spiritual and intellectual. Define the term of innovation processes from a historical and scientific point of view:

Innovation (English. Innovation) - is an implemented innovation, providing a qualitative increase in the efficiency of processes or products, demanded by the market.

The term "innovation" comes from the Latin "novatio", which means "update" (or "change") and the prefix "in", which is translated from Latin as "in the direction", if translated literally "Innovatio" - "in the direction of change". The concept of innovation first appeared in nineteenth-century research. New life the concept of "innovation" received in the beginning of the XX century. in the scientific works of the Austrian economist J. Schumpeter as a result of the analysis of "innovative combinations", changes in the development of economic systems.

Innovation is not any innovation or innovation, but only one that seriously increases the efficiency of the current system. According to this, it is necessary to clearly define and differentiate the concepts of "innovative educational technologies" and "innovative education". In this way:

Innovative educational technologies and programs are any educational technologies that are the result of innovative activities of teachers who created and developed them;

Innovative education is only those innovative educational technologies and programs where the result of innovative activity of teachers is the creation (generation) of innovative ideas by students.

Achieving high quality of education makes it necessary to use different methods of monitoring and assessment of knowledge and skills of students. Knowledge control is carried out in the traditional manner in the form of tests, examinations, written papers, reports, presentations, abstracts, computer presentations, etc. The measured results is a powerful stimulus to revise positions in the educational process, both for a student and a teacher. Test results make it possible for a teacher to quickly identify and resolve emerging students' difficulties and shortcomings in their own teaching. However, students sometimes do not agree with the assessment that a teacher has exposed. At the same time students adequately respond to the objective, reasonable and transparent evaluation results obtained by the machine control. Therefore, computer testing can be identified specifically as one of the most effective forms of control of students' knowledge. The complexity of this process makes it relevant to computerize it. With the appropriate material-technical base (network computer classes) it is easy to organize preliminary (input) and the current test. The input testing of first-year students enables the determination of their residual after passing school exam. Subsequent testing makes it possible for a teacher to assess students' knowledge obtained after visiting lectures, carrying out practical and laboratory studies.

Innovations in education, understood in a broad sense as the introduction of new, change, improvement and improvement of the existing, can be called the immanent characteristic of education, arising from its basic meaning, essence and meaning. The main functions of the teacher's innovative activities include progressive (so-called defect-free) changes in the pedagogical process and its components:

- 1) change in purpose;
- 2) a change in the content of education;
- 3) new learning tools;
- 4) new ideas of education;
- 5) new ways and methods of teaching, developing, educating younger schoolchildren, etc.

Depending on the area in which the innovation processes take place, the following innovation processes can be distinguished:

- 1) in the content of education;
- 2) in technology;
- 3) in the organization;
- 4) in the system and management;
- 5) in educational ecology.

Innovative technologies of teaching physics (research, games, discussion, etc.) should include such activities of students, which are characterized by their subjective position in the lesson, because the activities of students in the lesson are determined not only by the content and structure of physical knowledge, but also by their individual needs and interests. The technique of using innovative technologies for teaching physics will be effective if they ensure the full inclusion of students in cognitive activity in a lesson, involving independent obtaining and analyzing results,

a dialogue form of organizing search activities, a positive emotional attitude of students to the content of the lesson and their orientation towards achieving success in learning activities. The use of innovative information technologies in physics lessons is a simple necessity, meets the real requirements of the educational services market and is a key indicator of the quality of educational activities. And the most important thing in the lesson is the teacher and the students feel the comfort, interest and effectiveness of studying the material. A teacher who can develop himself, carries children along with him, therefore I always adhere to the words of LD D. Landau "The main thing, do everything with passion!".

Modern school teaching is faced with the problem of reducing students' interest in studying subjects. Such a school subject as physics has long been considered by society as the most complex. The teacher has a task to awaken interest, not to scare the children away with the complexity of the subject, especially at the initial stage of studying the physics course.

Getting acquainted with many modern pedagogical technologies in the areas of modernization, I chose technologies based on the revitalization and intensification of students' activities. The principle of the child's activity in the learning process was and remains one of the main ones.

Trying to improve the effectiveness of lessons, I use innovative technologies: problem-based learning, credit system, elements of technology-level differentiation, health-saving technologies.

I use information technology in physics lessons in the following areas:

- multimedia lesson scripts or fragments of lessons;
 - preparing teaching materials for lessons;
 - use of ready-made software products in their discipline;
 - work with electronic textbooks in class;
 - searching for necessary information on the Internet in the process of preparing for lessons and extracurricular activities;
 - searching the necessary information on the Internet directly in the classroom;
 - work on the lesson with the materials of Web-sites;
1. Problem learning.

Creation of problematic situations in educational activities and organization of students' active independent activities to resolve them, as a result of which creative mastery of knowledge and skills occurs, and mental abilities are developed. The essence of the problem-based learning method is that I construct my own or borrow a research problem designed by others, and the student is looking for a more efficient solution. Problem tasks of varying degrees of complexity, each with its own search field. In hard cases, students need help, but in such a way as to preserve the possibility of creative thinking. Problem assignment is different in that I intend to provoke the creation of conflicting situations, causing students to try to understand and eliminate them.

2. Information and communication technology.

I am expanding my educational activities through the use of information and communication technologies in my school after extracurricular activities.

Today, information and communication technologies occupy an increasing and larger place in the educational process. The main advantage of these

technologies is visibility, since a large share of information is assimilated by the help of visual memory, and the impact on it is very important in learning. Information technologies help to make the learning process creative and focused on the student. I use ICT in lessons, applying educational and training programs, I create presentations for lessons, I use multimedia equipment to show videos on various topics.

The use of ICT in physics lessons allows me to: make the learning process more interesting, vivid, fascinating due to the wealth of multimedia capabilities; effectively solve the problem of visualization of learning; to expand the possibilities of visualization of educational material, making it more understandable and accessible to students.

3. Research and project activities.

In my work, I use the project method, since it allows realizing the diverse development of children, their creative interests, creative abilities, self-education skills, and helps create the conditions for creative self-actualization.

The method of projects, as a pedagogical technology, is focused on the independent activities of students, which they perform for a certain period of time. Creating projects allows students to fully reveal the literary ability. Work on the project develops sustainable interests, a constant need for creative pursuits, because outside activities there are no interests and needs.

Using technology of a method of projects in training, I pursue the following purposes:

- teach students independent, critical thinking;
- reflect, based on knowledge of facts, laws of science, to make reasonable conclusions;
- make independent reasoned decisions;
- teach how to work in a team by performing different social roles.

The project activity allows all students who are stimulating students to engage in creative activity to engage in academic work and contributes to the emergence and development of active interaction between the teacher, his students, and information technology tools.

4. Personality-oriented technologies.

The basis of this technology is the humanistic attitude towards the personality of the student. The main distinguishing feature of the humanistic approach is the attention of the individual's individuality, his personality, a clear focus on the conscious development of independent critical thinking. The "pedagogy of cooperation" refers to the personality-oriented technology.

The rapid development of informatization (computers, computer communications, and various electronic devices) creates new opportunities for the use of the computer in the learning process; it makes it more efficient, enables the efficient use of study time. It should be noted that similar information and communication technologies used by many of the leading universities of the world and their application in our universities bring together a common approach to the education system. However, it is impossible not to highlight some features of the use of such technologies. All best ideas can be ruined by low-quality implementation. First of all, there should be a lot of good quality tests. Test items should provide a comprehensive review of the essence of the assimilation of

information, ability to apply it to solve practical problems. Hence, the main requirement for a testing system is the flexibility of the program and sufficient coverage of the subject by items. Answers to items should have a clear unambiguous interpretation. Level of tests must meet the relevant requirements. Solving such problems is possible only in the universities with a highly professional staff. Computer software system of the university must be sufficiently developed and work without failures. It is preferably to carry out the control of the key elements in the classroom under the supervision of several teachers. Electronic database of students and testing should not be overloaded, otherwise the work on the lesson can be converted into control of filling of the database and it takes most of the time allotted to practice. At the end of the course it is advisable to test students for admission to the subsequent oral or written exam with the possibility of appeal to the competent committee. After it the final assessment of the subject is put taking into account all the indicators. The quality of education in general and physical education in particular is a multidimensional and multifaceted property of the result of training activities. It is determined by the variety of teaching and educational factors. 030013-8 Today, therefore, one of the priorities of the education system is to create a unified and integrated infrastructure that provides quick access to electronic educational resources and the organization of the network of educational process single tool. Education system requires the creation of a unified information and educational and technological resource in the Internet based on resource integration and networking of various educational institutions. It will provide users with a wide range of different educational services, from access to materials of the distributed e-library to the opportunity to get education in any educational institution with virtual representa.

REFERENCES

1. Beichner, R. (1990). The impact of video motion analysis on kinematics graph interpretation skills. AAPT Announcer.
2. Belloni, M., & Christian, W. (2003). Physlets® for quantum mechanics. Computing in Science and Engineering.
3. Belloni, M., Christian, W., & Dancy, M. (2004). Teaching special relativity using Physlets®, *The Physics Teacher*, 42(5), 284-290.
4. Boulter, C., & Buckley, B. (2000). Constructing a typology of models for science education. In J. Gilbert & C. Boulter (Eds.), *Developing models in science education*. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
5. V. M. Kadnevskij, S. K. Kaldybaev, V. D. Polezhaev, and M. V. Polezhaeva, *Traditional and innovative tools for assessment and monitoring in education* (OmSTU Publishing, Omsk, 2012).
6. V. V. Kamenev, V. D. Polezhaev, and L. N. Polezhaeva, "Application of information technology in the development of web-system testingo students," *Scientists notes of the Institute of Education Informatization of the Russian Academy of Education*, Moscow, 2013,.
7. V. V. Kamenev, V. D. Polezhaev, and L. N. Polezhaeva, "Automation of process control of knowledge of students using the Intarnat testing system," in *Proceedings of the II scientific-practical conference Information technologies in education of the XXI century*, Moscow, 2013 (MEPhI Publishing, Moscow, 2013).

SECTION: PHILOLOGY AND LINGUISTICS

Marupov Faris Fatoyevich
(Samarkand, Uzbekistan)

INNOVATIVE WAYS OF TEACHING VOCABULARY IN THE SECOND LANGUAGE CLASSROOM

Abstract: *this article analyses the vocabulary of a language and vocabulary teaching methods and techniques and studies some methods, such as, Using demonstrations and showing pictures, teaching words in the context, reading the word and etc. It discusses that vocabulary is needed for expressing meaning and in using the receptive (listening and reading) and the productive (speaking and writing) skills. Article also studies that setting a good context is an essential prerequisite for vocabulary teaching as it helps in both engaging the attention of the learners and naturally generating the target vocabulary.*

Keywords: *method, skill, vocabulary, technique, words, reading, listening, speaking.*

Introduction

Changes are quick and inevitable. The need to teach in general and teach to English language effectively in particular is the challenge before all the teachers in Uzbekistan. Today, it has become mandatory for the academicians to rethink and revamp their teaching strategies with the changing times. Since there has been a constant change in the teaching methods and techniques all over the world in every subject, vocabulary teaching methods and techniques need desirable and radical changes in a view of the demanding job market in the globalized world. Vocabulary of a language is just like bricks of a high building. Despite quite small pieces, they are vital to the great structure. Wilkins rightly says, "Without grammar very little can be conveyed but without vocabulary nothing can be conveyed" [2]. Therefore the study of vocabulary is at the center while learning a new language. English being a second language or foreign language, one needs to learn vocabulary in the systematic way.

If we want to use language effectively, we must have good stock of vocabulary. We cannot use the language, if we don't know the words of that language. English language has vast vocabulary. It is the richest language of the world. One cannot learn a language without learning vocabulary. Therefore, the study of vocabulary has occupied the central place in teaching learning activities. Thornbury opines: "If you spend most of your time studying grammar, your English will not improve very much. You will see most improvement, if you learn more words and expressions. You can say very little with grammar, but you can say almost anything with words." This speaks volumes about the significance of vocabulary in learning, developing and enriching English. Vocabulary is a very important means to express our thoughts and feeling, either in spoken or written form. Indeed, neither literature nor language exists without vocabulary. Famous imperialist poet, Rudyard Kipling says that words are the most powerful drug used by mankind. English being

a second language or foreign language, one needs to learn vocabulary in the systematic way. In fact, without vocabulary communication in a second or foreign language is not possible in a meaningful way.

Vocabulary is needed for expressing meaning and in using the receptive (listening and reading) and the productive (speaking and writing) skills. It should be considered as an internal part of learning a foreign language since it leads the way to communication.

Teaching vocabulary well is a key aspect of developing engaged and successful readers. "There is a great divide between what we know about vocabulary instruction and what we (often, still) do" [3]. Traditional vocabulary instruction for many teachers involves having students look words up in the dictionary, write definitions, and use words in sentences.

Using demonstrations and showing pictures

Teacher can perform some words. It can be fun and frolic. It makes the class student-centered. Teacher can act and learners try to imitate it. For example, the words like jump, smile, cry, nap, sleep, and dance can be demonstrated. Miming works well with younger students. You can mime out emotions and everyday activities to teach new words. This method can be practiced at ease. It can win the favour of the students as learners like dramatizations and can easily learn through them. Many situations can be dramatized or demonstrated. This works well with young students or students studying a foreign language to help introduce them to new concepts. After explaining new vocabulary, you can then ask the students to perform the actions. Charts, pictures and maps can be used to develop students' understanding of a particular concept or word. There are some good picture dictionaries available in the market. Teacher should make use of such dictionaries. For instance, using a picture of a 'fish', words related to the fish, such as gills, eyes, backbone, cold-blooded, water, big, small etc. can be taught. Some words work well with pictures, particularly nouns. This can also be a good way to introduce blocks of related words, which is often utilized in foreign language classes, such as nouns and verbs related to the classroom or the house. Pictures can also be used in printable worksheets and flashcards, where pictures are matched to the word they represent.

Teaching words in the context

Most people agree that vocabulary ought to be taught in context [4]. Words taught in isolation are generally not retained. In addition, in order to grasp the full meaning of a word or phrase, students must be aware of the linguistic environment in which the word or phrase appears. Setting a good context which is interesting, plausible, vivid and has relevance to the lives of the learners, is an essential prerequisite for vocabulary teaching as it helps in both engaging the attention of the learners and naturally generating the target vocabulary.

Reading the word

Reading words aloud is also very beneficial. It makes a learner familiar with the word and also improves pronunciations of the learners. Sound can be an easy way to illustrate words that describe sounds, such as whistle, scratching, and tinkling. You can make the sounds yourself, or bring in tapes or CDs for students to listen to and write down the words that they hear. The situation can be made easy and interesting, if the teacher of English selects the vocabulary, grades the

vocabulary and uses different techniques in the classroom. Teachers should focus on vocabulary, as it is the most essential aspect in any language and means of communication. We cannot express our feelings without words. Wallace states, 'Not being able to find the word you need to express yourself is the most frustrating experience in speaking another language' [1].

REFERENCES:

1. Allen V. F. (1993). *Techniques in Vocabulary Teaching*, Oxford University Press. New York. Carter R., 1987. 125 p.
2. *Vocabulary*. Rutledge. London. French F.G., 1972. 180 p.
3. *Teaching of English as an international Language*, Oxford University Press. London. Gokak V. K., 1964. 234 p.
4. *Methods of Teaching English*, Macmillan, Delhi. Lewis. M., 1993. 145 p.
5. *The Lexical Approach*, Language Teaching Publication, England. McCarthy. M., 1988. *Vocabulary*. Oxford University Press. Oxford. 390 Morgan J. and Mario R., 1987. 450 p.
6. Fischbach Henry. *Translation, the Great Pollinator of Science: A Brief Flashback on Medical Translation in Scientific and Technical Translation*. Amsterdam / Philadelphia: 703 John Benjamins Publishing Company, Wright, Sue Ellen, Wright, Leland D. Jr. (ed.), 1993. 340 p.

Shukurov Otobek Ulashevich
Qarshi davlat universiteti
(Qarshi, O'zbekiston)

O'ZLASHMALAR TILNING MUHIM EHTIYOJI SIFATIDA

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilining hozirgi jarayondagi neologizmlari o'rganilgan. Unda asosan mustaqillikdan keyingi davr o'zlashmalari tadqiq etilgan. Shuningdek, o'zbek tili lug'at boyligining kengayish sabablari ham ko'rsatilgan. Tadqiqot davomida o'zbek tili leksikasiga hind-yevropa tillari, xususan, ingliz tilidan o'zlashgan so'zlar misollar asosida dalillangan.

Kalit so'zlar: o'zlashma so'z, leksika, neologizm, so'z o'zlashishi, semantik o'zgarish, ko'p ma'nolilik, termin, dunyo tillari, ijtimoiy taraqqiyot, tilning boyishi

BORROWINGS AS AN IMPORTANT NECESSITY OF LANGUAGE

Annotation: The article researches the neologisms of the modern Uzbek language. It examined borrowing after a period of independence. There are also reasons for expanding the vocabulary of the Uzbek language. During the research the loans in the lexicon of the Uzbek language have been proven with examples of Indian-European languages, in particular English words.

Key words: loan word, lexis, neologism, borrowing words, semantic change, polysemy, term, world languages, social progress, language enrichment

ЗАИМСТВОВАНИЯ КАК ВАЖНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ ЯЗЫКА

Ключевые слова: заимствованное слово, лексика, неологизм, заимствование слова, семантическое изменение, многозначность, термин, мировые языки, социальный прогресс, обогащение языка

Ma'lumki, tilda umumtil neologizmi va individual nutq neologizmi mavjud bo'lib, umumtil neologizmi jamiyat hayotida katta o'rin egallaydi. Bunday neologizmlar muallif tomonidan ma'lum bir uslubiy talab asosida yaratiladi. Biroq har qanday yangi neologizmlar, avvalo, individual nutqda paydo bo'ladi. Bunday so'zlar jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilinsa, til tizimida shu so'zga ehtiyoj bo'lgan holatdagina o'z vazifasini bajarib, umumtil neologizmi qatoriga o'tishi mumkin. Tilimizda shunday vazifani bajara olmay individual nutq neologizmi sirasiga qolib ketayotgan leksemalar ham talaygina.

Ba'zi manbalarda neologizmlar ma'lum bir guruh va turlarga ajratib o'rganilar ekan, haqiqiy neologizmlarning paydo bo'lishi nomlangan voqelikning yangi nomi bo'lishi lozimligini asos qilib olishadi. Biroq hozirgi paytda til tizimida neologizmlarning paydo bo'lish talabi jamiyat taraqqiyotiga mos ravishda o'zgardi. So'zlarning bir tildan ikkinchi tilga o'tishi ma'lum bir yangi voqea-hodisaning yangi nom sifatida shakllanishiga, til leksik "bazasi"ga o'rinlashishiga sabab bo'lmoqda. Jahon xalqlari orasidagi o'zaro madaniy, siyosiy, iqtisodiy hamkorlik til rivojlanish jarayoniga ham o'zining shunday ta'sirlarini o'tkazib bormoqda.

Neologizm tushunchasi va tilimizda paydo bo'layotgan yangi so'zlarni turli soha vakillari va jamiyatning turli qatlam kishilari uchun doimo birdek ahamiyat kasb etmasligi masalasini turlicha tushunish mumkin. Odatda ziyoli, yangilikka qiziquvchi kishilar va yoshlar atrofida o'zgarishlarga nisbatan befarq bo'lishmaydi.

Mustaqillikdan so'ng tilimizga yangi so'zlarning kirib kelishi qanchalik tezlashgan bo'lsa, ko'pgina so'zlarning tilimizning leksik qatlamidan chiqib ketishi shunchalik tezlashdi. Shu bilan bir qatorda tilimizga *xeshtég*, *kortéj*, *fleshmób*, *dáydjest*, *logístika*, *drón*, *metsenát*, *mákler*, *ofshór*, *smartfón* kabi neologizmlar ham kirib keldi.

Eskirgan so'zlar sirasidagi rayon, oblast, otpuska, praktika, ekonomika, gimn, so'zlari iste'moldan chiqib o'rni yangi so'zlar yoki ma'nodosh qatoridagi boshqa bir so'z egallagan bo'lsa, *sovxo*, *kolxo* so'zlari tarixiy so'zlar qatoriga o'tdi. Bu kabi sho'rolar boshqaruvi tizimini ifodalovchi eskirgan so'zlar tilimizda talaygina topiladi.

Tilimizda mavjud bo'lgan vazir, posbon, hokim, kabi ko'pgina so'zlarning vazifa doirasi va mazmuni mundariyasi kengaydi. Shakllangan bozor iqtisodiyoti sohasidagi yangi tushunchalar fan va texnika sohasidagi yangi so'zlar tilimiz boyligini oshirishda muhim faktor sifatida qaraladi. Texnika sohasining kompyuter, internet va ular bilan bog'liq bo'lgan ma'lum bir soha so'zlari tilimizda soha (terminologik) so'zlari sifatida emas, kengaygan holda umumiste'mol so'zlari sifatida ishlatilmoqda. Masalan, *kortéj* (fr. *cortège* – tantanali poezd, marshrut yoki odamlarning jamoa bo'lib yurishi) tadbirdan oldin to'y, dafn marosimi, yoki muhim shaxslarning muhofaza qilish kabi maqsadlarda bir guruh odamlarning jamoaviy safari uchun tashkil etilgan avtomobil karerasi.

Lug'at tuzish ishi mashaqqatli, ko'p yillik mehnat talab etadigan, doimiy yangilanishni talab etadigan tilshunoslikning bir jabhasi hisoblanadi. O'z davri so'zlarini aks ettira oladigan har qanday lug'at ma'lum vaqtdan so'ng zamon talablariga javob bera olmay qoladi. Bu borada G'arbiy Germaniyalik tilshunos Koseriu shunday degan edi: "Lug'at rivojlanib ketayotgan leksikani quvib yeta olmaydi, shunday ekan, "zamonaviy" so'zini lug'atga nisbatan qanday qo'llash mumkin". Koseriu o'z davrida nashr etiladigan lug'atlar nomida "zamonaviy" so'zidan foydalanmaslikni taklif etgan edi. Uning asosiga ko'ra, tilning rivojlanish jarayoni texnika, ishlab chiqarish yoki adabiyotning rivojlanish jarayonidan farq qiladi. Yangi so'zlar til qonuniyatiga muvofiq eskilariga tayanadi. Yangi va eski so'zlar o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud. Lekin shunday bog'liqlik texnikada bo'lmasligi mumkin. [Будагов, 1989:13]

Endi ayrim neologizmlar va ularning semantikasiga e'tibor qaratamiz. *Xeshtég* – (ingl. *hashtag* hash – "reshyotka" belgisi + *tag* – yorliq, etiketka) kalit so'z yoki bir nechta xabarlar so'zlari, mikrobloglar va ijtimoiy tarmoqlarda ishlatiladigan yorliq (yorliq) va bir reshlyotka belgisi bilan boshlanadi.

Kortéj (fr. *cortège* – tantanali poezd, marshrut yoki odamlarning jamoa bo'lib yurishi) tadbirdan oldin to'y, dafn marosimi, yoki muhim shaxslarning muhofaza qilish kabi maqsadlarda bir guruh odamlarning jamoaviy safari uchun tashkil etilgan avtomobil karerasi.

Fleshmób so'zi (inglizcha *flash mob*, *flash* – "tezkor lahzada", "chaqnash", *mob* – "to'da", "olomon") oldindan rejalashtirilgan ommaviy tadbir, omma oldida paydo bo'lish, oldindan belgilangan harakatlar tushunchasini ifodalaydi.

Dáydjest so'zi inglizcha *digest* qisqacha bayon, hikoya. Bu neologizmining O'TILga kiritiladigan lug'aviy ma'nosi: ommaga e'lon qilinayotgan muayyan axborot mazmunining sarlavha sifatida aks etgan qisqa ifodasi. Masalan, *Dayjest: O'zbekistonda yangi qonun kuchga kirdi*.

Logístika (yun. logistike – hisoblash, muhokama san'ati) – 1) matematik mantiq tushunchasining sinonimi. 2) mahsulotlarni jahon bozoriga olib chiqish uchun uning sifati, saqlashi, yetkazib berishini tashkil etish bilan shug'ullanadigan soha. *O'zbekiston Jahon miqyosida logistika samaradorligi bo'yicha reytingida 118-o'rinni egalladi*.

Mákler – nemischa “vositachi sotuvchi”. Odatda brokleri tovarlar, qimmatli qog'ozlar, xizmatlar, sug'urta sotib olish va sotib olishda vositachilik bilan shug'ullanadigan kishi.

Ofshór (inglizcha “qirg'oq narisida”) – qulay soliq sharoitiga ega davlatda xorijiy fuqaro tomonidan qayddan o'tgan, ushbu mamlakatda faol ish yuritmaydigan firma.

Xulosa qilib aytganda, so'z o'zlashishi dunyo tillari orasida tabiiy jarayon bo'lib, tilimizda munosib muqobili bo'lmagan so'zlarni imkon qadar tilimizning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini hisobga olgan holda o'zlashtirish lozim bo'ladi.

Ma'lumki, dunyo tillari orasida sof tilning o'zi yo'q. Tilning sofligi uning o'z til so'zlari hisobiga yashashi bilan belgilanmaydi. Tillarning o'zaro omuxtalashishi, birining ikkinchisiga ta'sir etib borishi til jarayonining harakatdagi barqaror qonuniyatlaridan biri hisoblanadi. Xalqlarning o'zaro madaniy, siyosiy, iqtisodiy aloqalari tillarning omixtalashish holatiga sabab bo'ladi.

Inglizcha o'zlashmalarni leksikamizga o'zlashishini mustaqillikkacha va mustaqillikdan keyingi davrlarga bo'lib o'rganish mumkin. Ayrim *fermer, biznes, bodibilding, gamburger, broyler* kabi leksemalar mustaqillikkacha passiv holatda ishlatilib, mustaqillikdan keyingi davrlarda faollashgan bo'lsa, ayrimlari *brifeng, konsalting, trening, kemping, sheyping* kabi leksemalar mustaqillikdan so'ng o'zlashgan leksemalardir. Shuningdek, mustaqillikdan so'ng tilimizga *brifing, injenereng, imej, vizual, virtual, organayzer* kabi inglizcha o'zlashma so'zlarning kirib kelishi qanchalik faollashgan bo'lsa, *ministr, komitet, oblast, rayon* kabi ko'pgina so'zlarning tilimiz leksik qatlamidan chiqib ketishi ham shunchalik tezlashdi.

Leksik birliklar lisonda turli semantik munosabatlar asosida har xil paradigmalarni hosil qilgan holda mavjud bo'ladi. Sinonimik, antonimik, graduonimik, partonimik, giponimik munosabatlar ana shunday lisoniy munosabatlardir. Shulardan biri bo'lgan sinonimiya tilning serqirraligini, boyligini ko'rsatuvchi munosabatlardan biridir.

Zoopark leksemasi inglizcha o'zlashma sifatida etimologik *zoo + park* shaklida qo'shma so'zlik tabiatiga ega bo'lib, *hayvonot bog'i* leksemasiga sinonim munosabatda bo'ladi.

Ingliz tilidan o'zlashgan *biznes* leksemasi O'zbek tilining izohli lug'atida [ingl. businnes – ish, mashg'ulot] daromad keltiradigan, foyda olish maqsadlari ko'zlangan va qonunlarga xilof bo'lmagan har qanday tashkiliy, xo'jalik faoliyati ma'nosida izohlangan. Bu leksemaning mustaqillikdan so'ng qo'llanilishi faollashdi. O'z o'rnida *biznes* leksemasi *tijorat, savdo* so'zlariga ma'nodoshlik munosabatida

bo'lsa, polisemantik xususiyatiga ko'ra ishbilarmonlik leksemasi bilan ham sinonimik munosabatda bo'ladi. Shunga muvofiq inglizcha qo'shma so'z hisoblangan *biznesmen* [ingl. businessman – biznes bilan shug'ullanuvchi shaxs], *ishbilarmon*, *tadbirkor* leksemalari bilan ko'p hollarda erkin almashinish xususiyatiga egadir.

Blokada [blockade – qamal; qurshamoq] *harbiy* sohaga oid so'z bo'lib, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da Dushman egallab turgan hududning ayrim qismini yoki hammasini qurshab olish, qamal qilish ma'nosiga ega. Uning eski kitobiy uslubga xos muhosara, shuningdek, *qamal*, *qurshov* so'zlari bilan ma'nodoshligini kuzatish mumkin.

Ma'nodoshlik paradigmasi doimo ochiq bo'ladi. Jamiyat, davr talabi asosida keraksizlari iste'moldan chiqib, qator yangilari bilan boyib boraveradi. Nutqda ma'nodoshlik qatorlari nutqning atash birliklari, iboralar, mustaqil leksema sememalarining turlari, yasama so'zlar, so'z birikmalari, nutqiy ko'chma so'zlar bilan to'lib, kengayib boradi. Bular konteksual sinonimlar sifatida nutqning go'zalligi va boyligini ta'minlovchi bebaho vosita sanaladi.

Sinonimiya va ko'p ma'nolilik munosabati ham xarakterlidir. Ko'p ma'noli so'z har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorda bo'lishi mumkin. *Detektiv* [ingl. detective < lot. detectio – ochish, fosh qilish; aniqlash] leksemasining tilimizga ot va sifat so'z turkumlariga xos semalar bilan o'zlashganini kuzatish mumkin. Ot so'z turkumi sifatida jinoiy ishlarni qidirish, ochish bo'yicha mutaxassis; politsiyaning yashirin ayg'oqchisi: *josus* yoki *izquvar* leksemalari bilan alohida-alohida ma'nodoshlik kasb etsa, sifatlik xususiyatiga ko'ra josuslar, yashirin ayg'oqchilar, izquvarlar hayoti, sarguzashtlari, murakkab jinoyatlarning ochilishi haqida hikoya qiluvchi (badiiy asar yoki film) ma'nosida belgi ifodalaydi. *Detektiv* leksemasi semalarining ikki so'z turkumiga moyilligi sifatida izohlanishi bu so'zning leksikamizda keng planda ishlatilishi bilan belgilanadi. *Golkiper* [ingl. goal-keeper – saqlovchi] leksemasi futbol, xokkey kabi o'yinlardagi *darvozabon* leksemasi bilan sinonimik munosabatda bo'ladi.

Interfaol leksemasi ham kalka usulida so'z o'zlashtirish usuli bo'lib, tilimizda o'z manbasi bo'lgan *interaktiv* [ingl. interactive] leksemasi bilan erkin so'z almashinish xususiyatiga ega. Tilimizda informatsiyani, axborotlarni kompyuter tarmog'i orqali qabul qilish yoki uzatishga asoslanganlik atash ma'nosini ifodalaydi.

Oromgoh [forscha daxma, maqbara; dam, orom olish xonasi] leksemasi kishilar dam oladigan, rohat qiladigan joy; maktab o'quvchilarining yozgi ta'tilda dam olishi uchun qurilgan joy kabi ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega. Shunga yaqin bo'lgan *kemping* [ingl. camping < camp – lager bo'lib joylashmoq] leksemasi avtosayohatchilar uchun qurilgan, chodirlar, kichik uychalari hamda avtomobilga texnik xizmat ko'rsatadigan joylari bo'lgan yozgi oromgoh ma'nosini ifodalaydi va ayrim o'rinlarda bu leksema bilan sinonimik munosabatda bo'lishi mumkin.

Lider [ingl. leader – yetakchi, boshliq, rahbar] leksemasi biror siyosiy partiya yoki tashkilotning asosiy a'zosi ma'nosida *yo'lboshchi*, *rahbar* leksemalariga sinonim bo'lsa, polisemantik xususiyatiga ko'ra boshqa ma'nosi bilan sport musobaqalarida oldinda boruvchi shaxs yoki jamoa ma'nosini ifodalaydi. Okkozional xususiyatga ko'ra *yetakchi*, *pehqadam* leksemalari bilan ham ma'nodosh bo'la oladi.

Otel [fr. hotel – hashamatli uy, bino] leksemasi fransuzcha bo'lib, mehmonxonaning xalqaro nomi sifatida ishlatiladi. Biroq u bilan uyadosh bo'lgan

МОТЕЛЬ [*ingl.* motel < motor - avtomobil + hotel – mehmonxona] leksemasi inglizcha olinma sifatida avtosayyohlar uchun mo'ljallangan, bir qator xizmat turlariga (texnik xizmat ko'rsatish va yonilg'i quyish stansiyalari, garajlar, to'xtash joylari va boshqalarga) ega bo'lgan mehmonxona tushunchasini ifodalaydi. Ko'rinadiki, *otel*, *motel* va *mehmonxona* leksemalari o'rni bilan nutqiy sinonimik munosabatda bo'lishi mumkin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, inglizcha o'zlashmalar tilimizda alohida leksik-semantik xususiyatiga ega bo'lib, ularning tilimizdagi imkoniyatini o'z qatlam so'zlari sinonimiyasi asosida kuzatish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Будагов Р. А. Толковые словари в национальной культуре народов. МГУ, 1989. С. 240.

Диванова И. С., Атажанова Ш. А.
(Ургенч, Узбекистан)

ЮРАКЛАРГА ЯҚИН ШЕЪРИЯТ

Аннотация. В данной статье описывается характерные особенности поэтессы Зульфии и её поэтическое мастерство.

Ключевые слова. Поэзия, мастерство, кульминация, стихи.

The article deals with the characteristics of the poetess Zulfiya and her poetic mastery.

Бу гўзаллик-борлиқ, макон, табиат. Бирок ҳар қандай гузал тасвир гузаллик намунаси бўлавермайди. Ҳар бир табиат унсурига «жон ато этилган»дагина ҳақиқий гўзаллик касб этади. Ҳа, шоира шеърларида ҳар бир сўзга жон этади (1). Улар жонли ҳаракат қилади. Зулфия опа бир шеърини «Мен чиза олмаган сурат» деб номланган. Аммо биз унинг шеърларида биз ҳаётнинг инсон ҳолатининг турли-туман рангин суратларини кўрамиз (2).

Беланчак булутдай гўдак-
Чавондозлар қиличларидай,
Жўяқдаги сувда ётар ой.
Ёки

Қуёш нурининг ховучида,
Ичирармиш чанқасам,
Кийгизармиш камалақдан,
Камзул тикиб беқасам.

Дарҳақиқат, шоира туйғу фикрига монанд охори тўкилмаган, фикрни тўла ифода этадиган чاقмоқдай сўз, ифода, образ топади. Бу сўз, образлар кучли маъно ифодалаши билан кишини лол қилади. Бу рангин суратлар манбаини яратишда шоирага она юртнинг ҳассос куйчиси устоз Ҳамид Олимжоннинг таъсири катта бўлган.

Кўклам келганда, ўрик гуллаганда, дарё бўйида, тоғ этакларида ўустлар гуринида, олис-олис юртларда, ҳамиша ва ҳамма жойда шоира кўзи ўнгидан ўша азиз ва ёркин шоир тимсоли нари кетган эмас (3). Бу туйғулар айниқса шоиранинг «Баҳор келди сени сўроқлаб» ва «Кўрганмидинг кўзларимда ёш» шеърларида янада ёркинрок рангин бўёқларда акс этиб, кишини хайратда қолдиради.

«Баҳор келди сени сўроқлаб» шеърининг биринчи бандида шоира она табиатни қир- адирларни гулга бурқаб келган баҳор тасвирини беради. Иккинчи банда эса лирик қаҳрамон баҳор тасвирининг бетакрор мусаввири бўлган ёрига, Ҳамид Олимжонга мурожат қилади, шоирнинг баҳор келгандаги ҳолатини тасвирлашга ўтади.

Қанча севар эдинг, бағрим баҳорни,
Ўрик гулларининг эдинг мафтунни,
Ҳар уйгонган куртак, ҳаёт бергани каби,
Кўзларингга суртиб ўтардинг уни.

Кейинги байтларда эса шоира излаганини топа олмаган баҳор образининг тасвирига ўтади. Ўз куйчисининг ошиғини топаолмаётган «Баҳор» ҳолатининг тасвирида шоира ўзига хос оригинал поэтик ифодалар, бадийий образлар яратади. Масалан, «Қишнинг ёқасидан тутиб сўради сени», «Васл киргоқларини қидириб чиқди», «Фарҳод тоғларидан дарагин излаб» ва ҳақозо.

Қани мен келганда, кулиб қаршилаб,
Қушиғим мавжланиб бир дарё оққан,
Бахтим борми дея яккаш сўроқлаб,
Мени шеърга ўраб суқланиб боққан.

Мазкур мисраларда ўз куйчиси излаётган баҳорнинг лирик қаҳрамонга мурожаати, интоқ санъати орқали гўзал бадийий тарзда ифода этилган. Кейинги байтларда эса баҳор саволларига жавоб топа олмай изтиробга тушган лирик қаҳрамон ҳолати яъни унинг баридан тутиб ёрининг қошига, қабрига етаклагандаги ҳолати баҳор ҳолати билан мутаносиб ҳолатда тасвир этилади. Кейинги бандларда эса, баҳор шоиранинг умр йулдоши Ҳ. Олимжонни излар ва топаолмай сарсари кезар экан, унинг сўроқларидан изтиробга тушган лирик қаҳрамон уни ёрининг қабрига етаклагандаги ҳолат тасвирланади.

Шеърда баҳор ва лирик қаҳрамон руҳиятидаги уйғунлик акс этилган мисралар жуда чиройли ўхшатиш ва поэтик кўчимлар орқали ифодаланиб тингловчини ҳайратга солади.

Аламдан тутоқиб дарахтга кўчди
Куртакни уйғотиб сўйлади ғамнок
Сенинг ёдинг билан елиб беқарор
Гуллар ғунчасини этди чок-чок.

Ҳамид Олимжон кўлидан тушган шеърят созини чалаётган шоира, ўз умрига ёрини ҳаётини ҳам кўшиб яшай биладиган инсон эканлигини назокат билан баён этади.

Хижронинг қалбимда, созинг кўлимда
Ҳаётни куйлайман чекинар алам.
Тунлар тушумдасан, кундуз ёдимда,
Мен тирик эканман, тириксан сен ҳам.

Умуман Зулфия шерияти ўзининг сеҳри, жилоси билан ярқ этиб жилоланадиган ва юракларга яқин шеърятдир.

АДАБИЁТЛАР:

1. XX аср. Ўзбек адабиёти. Т.Фан. 1999.
2. «Аёл эҳтиром». Т. «Ўзбекистон». 1996.
3. «Висол». Зулфия. Т. Ф.Фуллом. «Бадийий адабиёт». 1956.

УДК 110000

Усмонова Дилноза Умаровна
Ташкентский государственный университет
узбекского языка и литературы имени Алишера Навои
(Ташкент, Узбекистан)

ОСОБЕННОСТЬ ВЫБОРА И АДАПТАЦИИ МАТЕРИАЛА В ЧТЕНИИ

Аннотация: Преподавание английского языка у юных обучающихся вызывает значительный интерес среди преподавателей и ученых, которые намерены исследовать новые направления и подходы, поскольку ожидания от современных интерактивных уроков английского языка меняются в связи с появлением новых технологий и ресурсов. Эта статья детально освещает особенности обучения чтению на уроках у молодых изыскателей, подчеркивая общие аргументы в этой сфере.

Ключевые слова: Чтение, молодые ученики, подход, детская литература, роль учителей и родителей.

Usmonova Dilnoza Umarovna
Tashkent state university of Uzbek language and literature
named after Alisher Navoi
(Tashkent, Uzbekistan)

SPECIFICITY OF MATERIAL SELECTION AND ADAPTATION WITHIN READING

Abstract: Teaching English to young learners generating considerable interest among teachers and scholars who are intended to explore new directions and approaches, as the expectation from modern English lessons is changing due to the advent of new technologies and resources. This article delves into the peculiarities of teaching reading in young learner classes emphasizing general arguments within this sphere.

Key words: Reading, young learners, approach, children's literature, teachers and parents' role.

In teaching system methodology there are different approaches for all age groups. Modern teaching methodology comprises effective strategies and methods for teaching English to young learners concerning the four language skills, including reading, listening, writing and speaking. One of these skills that is considered to be receptive is reading skills. Reading is one of the most essential skills in language acquisition. It is an important skill for English language learners as a Foreign Language [1, p. 8]. Both the ability of reading and writing allow children to speak more communicatively, which is the main goal of language learning. One of the significant stages in children's language acquisition is how and when they learn how to read.

Many EFL students are learning reading as part of learning English, and thousands of EFL teachers are searching the effective way of teaching reading. Reading requires specific instruction and conscious effort [2, p. 522].

There are many suggested definitions of reading that have arisen in modern teaching methodology, three of these conceptions are considered as most critical characterization for understanding what is reading itself: 1) reading is a process of interpretation of meanings a text conveys; 2) the process is a result of a negotiation of meaning between the text and its reader; 3) a reader's knowledge, expectations, and strategies to uncover textual meaning play important roles in reader's negotiation with the text's meaning [3].

As our studies have shown, teaching young learners differs from teaching adults. Klein [4, p. 12] states that young children's mood is inconstant, and it is very difficult to make them sit still. On the contrary, they have a greater interest to do things which they find enthralling compared to adult. Moreover, Ashworth and Wakefield [5, p. 3] also found that all young children are eager to learn language.

Harmer [6] points out that young learners are interested in learning about everything around them, like teachers' praise, can be bored very easily, and do not like sitting and listening for a long time. However, the teacher's appraisal will motivate them to do better in language learning. Furthermore, they like doing different activities; and they need to be involved in something active and appreciated by their teacher.

Teachers can achieve their objectives of the lesson when their teaching styles will be matched with childrens' learning styles. Verster, cited in Sosiowati [6] mentions that young learners may prefer either visual (seeing), auditory (hearing), kinesthetic (moving) or tactile (touching) way of learning. For meeting children's needs teachers should use different approaches and methods in the classroom. In addition, to provide effective use of English language in the classroom, teachers should have required capacity for teaching English to young learners. Linse [7] demonstrated three main qualities of professional EYL teachers. The qualities he suggested are as follows: 1) YL teachers should have a very good language competency because they present the main language input for children whose experience is limited outside the classroom. Children need a good environment for interaction between their peers using the main language in different activities and interactive methods which may seem most appropriate for young learners. Activities which are used in this context should be adjusted to children's level of the language use; 2) YL teachers should know the optimal ways of learning foreign languages which children use and best strategies of teaching English to young learners to create their interest towards learning English; (3) YL teachers should also take into account children's cognitive, linguistic and emotional development as these factors have impacts on their foreign language learning.

Reading process is a complex activity which involves both perception and thought. Reading process includes two interrelated notions: word recognition and comprehension. Word recognition is a process of perception how written symbols correspond to the reader's spoken language. Comprehension refers to the cognition of sense of words, sentences and connected text. Readers use their background knowledge, strategies, their linguistic experience to help them to understand the whole meaning of the text [8, p. 6].

Reading is central to the learning process. To interpret critical information from huge data banks, students should be able to read complex material with a high degree of comprehension [9, p. 445]. Learning to read may begin from text level;

from sentence level; from word level; or from letter level. Each starting point has led to different approaches to teaching reading that can be applied in the foreign language classroom.

Cameron [10, pp.145-150] lists four main approaches of teaching reading skills to young learners: “Emergent literacy”, Language Experience approach, Whole words/key words approach, and Phonic teaching.

“Emergent literacy” puts forward the hypothesis which is based on children’s learning without any assistance of teacher through exposure to text and to reading [10, p. 145]. When children spend a lot of time on reading from interesting books and materials some of them will begin to develop for themselves the mechanisms and regularities that connect spoken and written text. Cameron [10, p. 146] postulates the peculiarities of emergent literacy that are most appropriate for foreign language teaching. They are: (1) children prefer the books which they want to hear and read; (2) children are motivated by choosing materials by themselves and by the quality of the writing they experienced; (3) children often prefer reading the same book for many times, and this is a helpful learning experience; (4) meaning displays crucial role as the child comprehends the story as a whole; (5) from this complete meaning, focus moves to whole words and letters, which begins with initial consonants, then final consonants, then vowels in the middle; (6) there is an instant relationship between reading and oral skills as children accept and play with the language of the story; (7) parents can assist children to learn the language by reading aloud with them.

Coopers suggested parents to read aloud to their children. This is vital activity that parents do with their children and it helps to enhance their knowledge of the world, their vocabulary stock, their knowledge of literary language (‘book language’), and their curiosity in reading.

The Language Experience approach (LEA) children start reading at sentence level, and one of its peculiar feature is that children use their own experience as the topic of the text. This approach activates children’s reading ability with the help of the familiar reading material. Ediger [11, pp.158-159] outlines steps of teaching reading in LEA: (1) The student or a class dictate a “story,” about an experience they have had, that the teacher should write down the story on a large sheet of paper; (2) then the teacher reads the story aloud to the students (this step can be repeated several times until all the children are familiar with the story); (3) then students are engaged in various exercises (focusing on individual words, letters, or meanings of various parts) which are based on the story taking into account their level of ability and language needs; 4) finally, the children are involved in peer reading activity which intends to read other students’ writing. As children are considered to be the author of the stories there is a correspondence between their experience and the texts they read.

Another approach which is called Whole Language approach has almost identical features with the Language Experience Approach. Supporters of the Whole Language approach consider the reading as an essential component of general language development, and reading can not be isolated from other language skills like listening, speaking, and writing. In whole-language approach teachers not often use textbooks, instead of using textbooks, teacher instruct the students to write their stories and they learn to read from their writing. When it

comes to older students they can choose the literature to read that is close to their everyday experiences and knowledge [12, p.364]. Moreover, this approach can be considered as a philosophy of learning. This approach emphasizes the way of learning language in a natural and meaningful context. In this process words are learned as complete words, and sentences and whole stories are learned with a little analysis. Generally, the students are asked to guess the meaning of unfamiliar words from the context or from hints in reading activities. That is why, the students should work in touch with words before they read or write them. To get children to listen to and say may words is very important as they have to guess how to read words from in the context. Reading aloud for children allows children to adopt the words by listening to them.

The Whole Word / Key Words Approach begins from word level, it encourages whole word recognition with a single word on cards [10, p. 148]. In this approach children learn words as a whole, independent words (e.g. cat, dog, ship). Another name of this approach is sight word or look-say method, which helps children to recognize whole words or sentences rather than individual sounds. For this method flash cards with individual words written on them can be applied. As the sight words were taken from the most frequently used words in English they can be called as key words.

Learning reading strategies and skills is an essential aim in education. For both children and adults, the reading ability opens up new world of opportunities. It enables children to gain a knowledge. Teaching reading in its turn plays a great role in developing reading skills in young learners. There are some essential concepts for teaching reading to young learners. Teaching reading to young learners can be on an extensive and intensive basis. In extensive reading the teacher encourages the students to select for themselves what they read for pleasure and general language improvement outside the class. The students should read materials on the topics they are interested in and materials appropriate for their level. Original fiction and non-fiction books, simplified works of literature, staged books, magazines can all be used. In order to encourage extensive reading we can build up a library of suitable books, provide them with extensive reading tasks and encourage them to report back on the reading in different ways. Intensive reading is a classroom-oriented activity to have students focus on the semantic and linguistic details. In order to encourage students to read enthusiastically in class, teachers need to create interest in the topic and tasks. Teachers need to tell students the reading purpose, the instructions and time allocated. While the students are reading, the teachers may observe their progress but should not interrupt. When the teachers ask students to give answers, they should always ask them to say where in the text they found the relevant information. The teachers should focus on strategies to deal with the unknown vocabulary items [13]. As our material has shown, teaching reading to young learners may be difficult for teachers as there are several problems which may be faced up. While working with young learners teacher should take into account the different criterion are applied in teaching reading to young learners:

- reading with young learners typically involves a wide range of activities along with the reading itself;
- teachers should choose as a material different picture books;

• it can be helpful for children to comprehend the text if they act some parts of the book [14].

When reading with young children, teachers often use pointer sticks to attract attention to each word as it is read. Young learners enjoy using pointer sticks to find and read labels around the classroom. For beginners, finding labels on familiar objects helps them to improve their phonological awareness and notice the letters for initial sounds.

To sum everything up, we can conclude that: - teachers should use effective activities to call pupil's attention to reading process; - appropriate material for the level of young learners can be applied by teachers to achieve the desired effect teaching reading. Obviously, all approaches have strong and weak points, and standard approaches may not fit teachers' specific teaching situation, so they have to adopt some ideas from different approaches and add ideas that were approved in their own experience.

REFERENCES:

1. Debat, Elba Villanueva de. (2006). "Applying current approaches to the teaching of reading." In English Teaching Forum. Vol. 44. No. 1. pages. 8 - 15. Washington DC, USA: United States Department of States.
2. Fromkin, Victoria, Robert Rodman, and Nina Hyams. (2007). An Introduction to Language, 8th Ed.. Boston, MA: Thomson Wadsworth.
3. Dr. Janet Swaffar. Reading Module Instructor. What is reading?(www.lib.com)
4. Klein, Kerstin. (2005). "Teaching young learners." In English Teaching Forum. Vol. 43. No. 1. Pages. 12 - 17. Washington DC, USA: United States Department of States.
5. Ashworth, Mary and H. Patricia Wakefield. (2005). "Teaching the world's children - ESL for ages three to seven." In English Teaching Forum. Vol. 43. No. 1. Pages. 2 - 7. Washington DC, USA: United States Department of States.
6. Sosiowati, I Gusti Ayu Gede. (2003). The Challenge of Teaching Young Learners. Paper presented at the TEFL Conference, Bali, Indonesia.
7. Elizabeth S. Pang, Angaluki Muaka, Elizabeth B. Bernhardt, Michael L. Kamil. Teaching reading. USA, 2012.
8. Linse T. C. Practical English Language Teaching: Young Learners. -McGraw Hill: NY. 2005.
9. Parkay, Forrest W, and Beverly Hardcastle Stanford. (1998). Becoming A Teacher, 4th Ed.. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
10. Cameron, Lynne. (2001). Teaching Languages to Young Learners. New York, NY: Cambridge University Press.
11. Ediger, Anne. (2001). Teaching children literacy skills in a second language. In Marianne CelceMurcia (Ed) Teaching English as a Second or Foreign Language. 3rd Ed.. Pages. 153 – 169. Boston, MA: Heinle & Heinle.
12. Harmer J. The Practice of English Language Teaching (4th Ed.). Essex: Pearson Longman. 2007.
13. Nora Nagy. 6 Strategies for Reading with Young Learners. 2014. January 17. Helblingreaders.com

УДК 118(661.8)

Кешубаева Чолпан Курманғалиевна
№129 жалпы білім беретін мектеп
(Алматы, Қазақстан)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Резюме: Жизнь и политическая деятельность Ахмеда Байтурсинова.

Summary: Life and political activity Ahmet Baitursynova.

Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылы 5 қыркүйекте Қостанай округі, Торғай уезі, Тосын болысының 5-ауылына қарасты Сартүбек елді мекенінде дәулетті отбасында дүниеге келген. Ахметтің ұлы бабасы-Үмбетей ру басына айналған үлкен ата. Байсейіт атадан жалғыз, оның әкесі Қалқаман Көшейұлы (5 ағайынды). Қалқаманның сүйегі —Арғын. А. Байтұрсынұвтың замандасы әрі қаламдасы М. Әуезов 1923 жылы Ахметке арнаған мақаласында, оның тегі жөнінде. «... Сүйегі-Арғын, оның ішінде Үмбетей болады. Бергі аталары Үмбетейден шыққан Шошақ, Түбек. Ақаң Шошақтың немересі. Өз әкесінің аты —Байтұрсын» деген мәлімет береді.

Ахмет Байтұрсынов 1886 жылы Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесіне түсіп, оны 1891 жылы бітіреді. Сол жылы Орынбор мұғалімдер мектебіне оқуға қабылданып, 1895 жылы ОММ-нің Педагогикалық кеңесінің шешімімен «бастауыш училищенің оқытушысы» деген атақ беріледі. 1896-1901 ж.ж. Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектепте, екі сыныптық училищеде оқытушылық қызмет атқарады. 1902-1904 ж.ж. Омбыда Торғай облысы Халықтық училище директорының іс жүргізуші лауазымын атқара жүріп, бұратана ұлтының санасын ояту мақсатында И. Крыловтың мысалдарын аударады.

1905 жылы қазақ оқығандарымен бірге Қоянды жәрмеңкесінде бас қосып, тарихта белгілі Қарқаралы құзырхатын (петициясын) жазады. 1905-1908 ж.ж. Қарқаралыдағы орыс-қазақ училищесінің оқытушысы әрі меңгерушісі болып, екі міндетті қатар атқарады. 1908 жылы саяси көзқарасы үшін Қарқаралы абақтысына қамалады. 1910 жылы 9-наурызда Орынборға жер аударылады.

1911 жылы «Маса» өлеңдер жинағы жарияланып, «Қырық мысал» кітабы екінші рет басылым көреді. Осы жылы «Айқап» журналында «Қазақ хәм түрлі мәселелер», «Қазақтың өкпесі», «Қазақ жерін алу турасындағы низамдар, бұйрықтар», «Закон жобасының баяндамасы», «Тағы да народный сот хақында», «Жер жайынан», «Жазу тәртібі», «Кітаптар жайынан», «Бастауыш мектеп» т.б. өзекті мақалалары жарияланады.

1912 жылы Қазақ әліпбиін (төте) түрлеп, қолданысқа ұсынады. Осы жылы «Оқу құралы» қазақша әліппесінің бірінші кітабы шығады. «Айқап» журналында «Қазақ жерін алу турасындағы низам», «Шәйзіман мырзаға», «Қазақ хәм төртінші Дума» мақалалары жарияланады. «Шора» журналында «Қазақша сөз жазушыларға», «Қазақ» газетінде «Көшпелі хәм отырықшы

норма», «Шаруа жайынан», «Жер жалдау жайынан», «Земство», «Білім жарысы», «Оқу жайы» т.б. келелі мақалалары басылады.

1913-1918 ж.ж. қырғыз атанған жұртының атауын қайта жаңғыртып, «Қазақ» газетін шығарды. Газеттің ұйымдастырушысы әрі бас сарапшысы қызметін атқарады. А.Байтұрсынов «Қазақ» газетінің бірінші санындағы халыққа арнауын былай деп аяқтады: «Аталы жұртымыздың, адуынды ұлтымыздың аруақты аты деп газетіміздің есімін «Қазақ» деп қойдық. Ұлт үшін деген күштің ұлғаюына күшін қосып, көмектесер қызмет ету қазақ баласына міндет. Қызмет етем десеңдер, азаматтықтың зор жолының бірі осы».

«Қазақ» газетінің дәл сол кездегі тарихи мәнін Ахмет Байтұрсынов осы басылымның бірінші нөмірінде былай деп көрсетті: «Әуелі, газет-халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа газет сондай керек. Газеті жоқ жұрт басқа газеті бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мылқау, көзі жоқ соқыр сықылды. Дүниеде не болып жатқанын білу жоқ, не сөйленіп жатқанын есту жоқ, өз пікірін айту жоқ.

Екінші, газет жұрттың уланбасына медет нәрсе. Олай болатын мәнісі жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп ғалым адамдары газет арқылы халықтың алдына түсіп жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық етіп тұрады.

Үшінші, газет халыққа білім таратушы. Олай дейтініміз, газеттерден жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте молайып, пікірі ашылып, қыр асты жетпекші.

Төртінші, газет халықтың дауысы. Жұртым деп халықтың арын арлап, зарын зарлап, халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шоқытпасқа тырысады», деген тұжырым арқылы мерзімді баспасөздің қоғамда алатын орнын, оның саяси маңызын барынша айқындап берді. «Қазақ» газеті либералдық-демократиялық бағыттағы идеяларды білдірді. Тұтас алғанда қазақ өлкесінің әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өмірінің дамуымен таныстыра білген «Қазақ» газеті «Алаш» партиясының дауысына айналды.

Осы тұста әлеуметтік ахуалды баяндаған цензура көтермейтін мақалалар жариялағаны үшін әкімшілік А.Байтұрсыновқа бірнеше мәрте (1914-1915) айыппұл төлетеді, кейіннен абақтыға қамайды. Бұл — үшінші рет қамалуы.

1918-1919 ж.ж. «Алаш» партиясының жетекшісі, «Алашорда» үкіметінің жетекшілерінің бірі әрі оқулықтар жазу жөніндегі Комиссиясының құрамында қызмет етеді. Осы жылы «Революция и киргизы» мақаласы «Жизнь национальностей» атты басылымда жарияланады.

1917 жылы патшаның тақтан құлауын Ахмет Байтұрсынов зор қуанышпен қарсы алып, Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен қазаққа бостандық, теңдік әперу үшін саяси күрес майданына араласты. 1917 жылы Ақпан революциясының жеңісінен кейінгі елдегі революциялық процестердің қарқынды дамуы барысында Әлихан Бөкейхановтың төңірегіне топтасқан либерал-демократиялық көзқарастағы қазақ интеллигенциясының өкілдері ұлттық партия құру жоспары бойынша өз жоспарларын жүзеге асыруға кірісті. 1917 жылы 21-26 шілдеде Орынбор қаласында І-ші жалпықазақтың съезде

Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов «Тәуелсіз автономия» құру идеясын ұсынды.

I-ші жалпықазақтың съездің қортындасында «Алаш» ұлттық саяси партиясы құрылды. Әлихан Бөкейханов қазақ халқының көсемі, партия басшысы болып сайланды. Бірақ қоғамда аласапыран ахуал қалыптастырған большевиктердің төңкерісі Ахмет Байтұрсынов және оның серіктерінің қазаққа дербес ұлттық автономия алып береміз деген әрекеттерін тұйыққа тіреді. Алаш қозғалысы білімсіз кедей-кемшіктің қалың тобырына арқа сүйеген жүгенсіз коммунистік қозғалысқа қарсы тұруға ол заманда қауқарсыз еді. Осыны түсінген және халқымен бірге болуды ойлаған Ахаң 1919 жылдың наурызында Кеңестер өкіметі жағына өтті, алғашқы өлкеде құрылған Революциялық комитет құрамына енгізілді. Ахаңдай ірі тарихи тұлғаның беделі уақытша болса да большевиктерге де қажет болды. Ол екі жылдай Республика халық ағарту комиссары қызметінде болып, қазақты ағарту ісіне, осы саланы аяғынан тұрғызуға қыруар еңбек сіңірді.

Қазақ халқының қоғамдық ой-санасының дамуындағы барлық саяси қозғалыстар А.Байтұрсыновтың есімімен байланысты. Ол бейбіт ұлттық либерализмнен Октябрь революциясын және Совет өкіметін тануға дейінгі саяси даму кезеңдерінен өтті. 1919 жылғы жаз бен күзде Ахмет Байтұрсыновтың инициативасымен Қазревком өз мәжілістерінде Алашорданың батыс бөлігімен байланыс жасау және оның басшыларымен келіссөздер жүргізу үшін арнаулы өкілдер жіберу мәселесін талай рет талқылады. Шын мәнінде, Ахаңның және оның серіктерінің Кеңес өкіметі жағына кездейсоқ өтпегені белгілі. Бұл туралы Ахаңның өзі «Жизнь национальностей» журналында 1919 жылы 3 тамызда жазған «Революция және қазақтар» атты мақаласында төмендегідей пікір білдірген еді: «Егер де бұрын бір топ адамдар патша чиновниктері атынан қырғыздарды (қазақтарды) жауапсыздықпен қамап, әр түрлі зорлық-зомбылықтарға жол берген болса, дәл осындай қылықты шет аймақтарда большевик-коммунистер деген атты жамылған осындай және басқадай адамдар тобы байқатты. Патша өкіметі кезінде, бұрын мұндай жағдаймен ымыраға келмеген мен және менің пікірлестерім, енді тағы да осындай істер Советтің Ресейде түгелдей орын алуда деп ойлап ымыраға келмей кеңес өкіметін мойындауғы қарсы болдық. Бірақ монархиялық билік бағытындағы Колчактың пайда болуы осы және басқа билік туралы ойлауға мәжбүр етті. Сонда біз қырғыз (қазақ-Т.О) халқының ежелгі арманы оңшыл ма әлде солшыл ма айтуеір, жүзеге асар болар дегенге көзіміз жеткендіктен жергілікті большевиктердің іс-әрекеті біздерге ұнамды көріне қоймаса да кеңес өкіметі жағына шыққанды жөн көрдік».

Ахмет Байтұрсынов және оның серіктері, шын мәнінде кеңестік билікті амалсыз мойындады. Бірақ Ахаң ешқашанда қазақ халқының рөлін көтеру және қазақ елін ұлтық тұрғыдан дербес ету идеясынан бас тартқан емес. Ол 1920 жылы 17 мамырда В.Лениннің атына хат жолдап, «... Ресейде коммунистер көп, бірақ нағыз идеялық коммунистер өте аз, оның үстіне олар шет аймақтарда аз немесе мүлде жоқ», — дей келе қазақ жерінің билігін қазақтан шыққан коммунистер қолына беруді талап еткен еді. Осы жылдың 12 шілдесінде Ахмет Байтұрсынов тағы да Т. Рысқұлов, Н. Ходжаев, З. Валидов, Ә. Ермеков, Х. Юмагулов тәрізді түркі халықтарының көрнекті

тұлғаларымен бірге В. Ленинге хат жолдап, оның бұрынғы отарлаушы ел пролетариаты яғни орыс жұмысшы табы шеткері аймақтардағы отар елдер еңбекшілерін азат етеді деген қағидамен және панисламизмге қарсы күреске шақырған ұранымен өздерінің келіспейтінін ашық мәлімдеді.

1920-1922 ж.ж. Өлкелік Халық Комиссариаты жанындағы Академиялық Орталықтың төрағасы қызметін атқарады. Халық ағарту комиссариаты жанынан құрылған Академиялық орталықтың (Академцентр) тұңғыш төрағасы ретінде Қазақ елінің ғылымын академиялық жолмен басқаруды ұйымдастырудың негізін қалады. 1922-1925 ж.ж. Қазақ Халық ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми- әдеби комиссиясының төрағасы, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті төрағасы болады. 1925-1928 ж.ж. Қазақ елінің екінші астанасы болған Қызылорда қаласында тұрады, әрі ұлт жұмысының көшбасында болады.

1928 жылы қыркүйекте Алматы Қазақ мемлекеттік университетіне профессор лауазымымен қызметке кіреді. 4-қарашада «Еңбекші қазақ» газеті «Қазақ университетінің ашылуы» атты құттықтау сөзін, «Емле туралы» мақаласын жариялайды. Мұнда 1929 жылдың маусымына дейін қызмет атқарады.

1931 жылы РСФСР қылмысты істер кодексінің 58-бабының ең ауыр тармағы бойынша ату жазасына кесіледі, бірақ үкім қайта қаралып, 10 жылға басбостандығынан айырылып, екінші рет жер аударылады. 1931-1933 ж.ж. Беломор-Каналда айдауда болады. Жыл соңында Ресейдің Кривошеин ауданына қарасты Жуково елді мекеніне тұрақтауға рұқсат алып, осында әйелімен жылға жуық тұрады. Осы жылы 28-қаңтарда жерлестері «Сарыарқа самалы» басылымында «Жауға түскен жан сөзі», «Қарқаралы қаласына», «Жұртыма» өлеңдерін жариялайды.

1934 жылы «Қызыл крест» қоғамының араласуымен түрмеден босатылып, Алматыға келеді. Осы жылы «Қазақ тілі грамматикасының тарихы» атты ғылыми еңбек жазуды бастайды. 1934 жылы 16-желтоқсанда Орталық мұражайға кеңесшілік жұмысқа тұрады, мұнда 1936 жылдың 21-қыркүйегіне дейін істейді. Осы жылдары суретші В.Н. Хлудовтың қазақ тұрмысы туралы туындыларына «Заключение по картинам художника Хлудова» сараптама пікір жазады.

Өкінішке орай, И. Сталиннің 1925 жылғы 29 мамырдағы «Ақ жол» газеті туралы хаты Ахмет Байтұрсыновты және оның серіктерін «ұлтшылдар» және «шокаевшылдар» ретінде қуғындауға теориялық негіз қалады. Қазақстандағы қуғын-сүргінді жергілікті басшы Ф.Голощекин жандандыра түсті. Ақырында алғаш Архангельскіде, соңынан Томскіде 1929-1934 жылдары айдауды болған Ахмет Байтұрсынов, көп кешікпей, 1937 жылы қуғын-сүргіннің жаңа толқынына ілігіп жазықсыз атылып кетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Имаханбет Р.С. Ахмет Байтұрсынұлы: ғұмырбаяндық деректер. «Алаштың Ахметі»: Респ. Ғыл.-тәж. конф. Материалдары.-Қарағанды: «TENGR Ltd», 2013.-382 б.
Нүрпейісұлы К. Ғасыр басындағы ұлттық интеллигенция. // Егемен Қазақстан. 1997 ж. 5 желтоқсан. –3-5 бб.

2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. — Алматы: «Атамұра», 2002. — 768 б.4. Нұрпейісов. К Алаш һәм Алашорда. — Алматы «Ататек» 1995- 256 б.
3. Омарбеков Т. Қателескен Ленин бе, жоқ әлде қазақ зиялылары ма? // Егемен Қазақстан, 1991. 26

УДК 65(314.9)

Нуртазаева Мадина Нуршаиховна
№129 жалпы білім беретін мектеп
(Алматы, Қазақстан)

СӘКЕН ЖӘНЕ АБАЙ

Резюме: *Казахская литература 20-го века, особенно поэзия казахского Абай процветали под влиянием воздействия на школы. С. Абай, в частности, наиболее ненавидел и не был среди свидетелей.*

Summary: *The 20th century, Kazakh literature, especially the poetry of Kazakh Abai flourished under the influence of the impact on the schools. S. Abay, in particular, was the most hated and was not among the witnesses.*

20 ғасырдағы қазақ әдебиеті, әсіресе қазақ поэзиясы Абайдың ақындық мектебінің әсер-ықпалымен өркендеді. Сәкен Абайды айрықша ұнатқандардың да, мейлінше жек көргендердің де қатарында болған емес. Идеология ыңғайымен үстем таптан шыққанын анда-санда ескертіп қойғаны болмаса, айрықша белсенділікке салынған жоқ. Сақтана пікір айтты. Омбыда оқып жүрген шәкірттік дәуірінде Абай рухына сиынып, аңқылдаған ақ көңілін жайып салған өлеңі бар: «Сөзіңнің қарап тұрсам мағынасы мол, Бастаушы адасқанға болғандай жол, Өзге сөздің патшасы - сенің сөзің, Я бар бол бұл дүниеде, яки жоқ бол...» - деп Абайдың құдіретті сезін ардақ тұтты.

«Сөзіңді үлгі қылды білген адам, Түсінбес оқыса да бітеу надан, Наданға құр қу ағаш құрған тезің, Көткеншек алға қарай баспас қадам...» - деген әлеуметтік ойларды ұлы ақыннан алғаны сөзсіз. Оның қаншалықты мәні барын «Бірлік» қоғамына басшылық жасап жүргенде өзі мықтап түсінді. Сондықтан «Кім басшы - аға халыққа», «Қазақ сабағы», «Надан бай», «Оқымаған қазақ» деген өлеңдерін жазып, ел қамын ойлау адастырмас арман жолы екенін ұқты. Сол тұста жас ақынды қолтығынан демеп, алға бастырып жіберген Абайдың азаматтық әуені болатын, «Сөз патшасынан» қоғамдық мән-мағына тауып, өз пікірін сабақтауға бел буды.

«Сөзіңнің жылдан-жылға қадірі артты, Оқуға құмар қылды талай жасты, Құмар болған кеудесі - сәулелі ар, Айтпаймын ауылдағы шыбай масты...» - деуінің сыры да түсінікті. «Сәулелі ары» барлар ғана Абайға серік болмақ.

«Саналы көзі ашыққа сөзің алтын, Санасызға - жел сөз - соққан салқын, Ойында санасыздың еш нәрсе жоқ, Ілгері бассын деген қазақ халқын...» - деген қомақты пікірді түйіндегенде Сәкеннің Абайды қалай түсінгені өзінен-өзі айқындала бермек. Абайдың 1909 жылы өлеңдер жинағы шығып, қазақ сахарасына кең таралғанда көңіл көзі ашықтар, әсіресе ақындар мен оқушы шәкірттер дүр сілкінген болатын. Абай ақындығына тәнті болып, өлең арнағандар некен-саяқ. Абайды әдебиетіміздің атқан ақ таңы, жаңа беті, үлгі-өнегенің асыл арнасы деп танығандар ете көп болды. Абайдың өз төңірегіндегілер ғана емес, алып ақындықтың қуатты күшін алыстан сезіп-білгендер де қосылып жатты. Сол қалың дүрмектің арасынан Мағжан «Хакім Абайға» өлең арнап, жарқ етіп көрінді.

«Ай, жыл өтер, дүние көшін тартар, Өлтіріп талай жанды жүгін артар, Көз ашып, жұртың ояу болған сайын, Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар», - деп шын өнердің мәңгілік екенін, оны дүниеге әкелген дарынның әрқашан қадір-құрметке бөленерін ізбасар ақын мықтап ұғынды. Абай ақындығына ден қойып, одан медет тілегендер көбіне халық қамы жайындағы кешелі ойлардан өріс алып, үлгі шашуға талпынды. Әрине, олардың ішінде Шәкәрімнің орны бөлек. Кенбай да Абай рухын насихаттаулардың ірісі болғаны рас. Тайыр Жомартбаевтың, қазақтың тұңғыш публицист қызы Нәзипа Құлжанованың Абайға арнаған өлеңдері мен сүбелі ойлары Қазақ газетінде жарияланды «Уақ» деген бүркеншік атпен 1914 жылы жазған автор сол ойларды мәнді түйіндеп, күніне жүз оқысаң да жабықтырмайтын, бір ойынан бір пікірі асып түсетін жыр маржанын айта келіп: «Сөзі рас, сөзі таза, сөзі ақыл, Көңілге бір жері жоқ, жабыспайтын. Қазақта мұнан артық сөз шыққан жоқ, Бағалап мынау не деп пар ұстайтын... Есіп ер бұл заманда болмайды-ау деп, Қазақта қабырға жоқ қабыспайтын...» - деуі Абайдың қоғам алдындағы беделі мен салмағын айқын танытады. Осы ойларды Сұлтанмахмұт «пайғамбардың жүрегінен құйылған құрандай, соқыр кісі сыбдырынан табарлыққа ашық тұрады марқұм Абай өлеңдері» деп тұжырымдауы ақынның аузынан әлдеқалай шығып кеткен әншейінгі әдемі сөз емес еді. Абайға арналған өлеңдердің, оның ішінде Сәкен жырының қай-қайсысы болмасын, сөз маржанын қомақты ой-пікірмен әрлендіре түсіп, көркемдікті әлеуметтік мәнімен ажарланғанда ғана жұрт жүрегіне жол табатынын көрсетті. Және сол кезде қолына қалам алғандардың жалпақ қазақ тілімен-ақ ел- жұртқа керекті ой-пікір айтып, сана-сезіміне жеткізе алатыны, солай болуға тиіс екендігі эстетика, таным-біліктің сүбелі талабы болып қалыптасты. Осы жөнінде қазақтың қоғамдық ойының көгінде жарық жұлдыз бола білген Міржақып Дулатұлының мына мойындауының мәні зор. Қазақ зиялыларында орыс, араб, парсы сөздерін араластырып жазу машығы күшті болған тұста, яғни «1908 жылы «Оян қазақты» жазып жүргенімде, әлгі «әдеби тілдерді» неғұрлым көбірек кіргізу жағын ескерусіз қалдырмадым. Сол жылдарда Абай кітабы һәм «Қырық мысал» шықты. «Қырық мысалды» оқығанымда өзімнен-өзім ұялдым. Өзімнің һәм өзім секілділердің адасып жүргенін сонда байқадым» дегені ана тілінің қуатын сарқа пайдалану қажеттігін ұғынғандығын көрсетеді. Абай қазақтың жазба әдебиетінің негізін салып, әдеби тілін қалыптастырды дегеннің нақты дәлелін осындай «мойындаудан көріп», бүкіл қазақ әдебиетінің ендігі беталысы таза ана тілінің байлығын игеруде екенін анық аңғарамыз. Абайды оқығандардың да, Абайдың шапағаты тиіп, ақындық сапарға шыққандардың да қазақ тілінің лексикалық қорын сарқа пайдалануға, әрі бейнелі, әрі түсінікті шығарма беруді машыққа айналдыруға ұмтылыстары ұлы Абайдың ұстаздық бейнесін танытады. Сәкен Абай үлгісімен талай шумақтар жазғаны белгілі. Әсіресе «Ғазелде» Абайдың өлең өрнегін айнытпай қолданып, ұлы ақыннан шеберлікті шыңдаудың жолын үйреніп жүргенін көрсетеді. Абайдың қазақ поэзиясына сіңірген ұлы еңбегі - жарқын да ажарлы жаңашылдығы болса, Сәкеннің үлгі алғаны да, шама-шарқынша ілгері дамытқаны да осы саладан анық көрінеді. Кейбіреулер Сәкен Абайға онша құлай қоймады дегенді сылтау қылып, Абай мен Сәкен арасына "Қытай қорғанын" соғып, алшақтатып жіберуге тырысады және бұл мәселені көбіне идеялық арнада алып шықпақ болып жүргендер де жоқ емес. Қазақ

өлеңінің өрнегі жағынан болсын, әуендік мақамы, әуездік ырғағы жағынан болсын реформа жасауда Абай мен Сәкеннің орындары ерекше. Екеуінің рухани табысатын ұлы арнасы да осы салада.

Абай қазақтың өңге бейімделген силлабикалық өлеңіне тониканың үлгі-өрнектерін білдірмей қосып отырды. Бұл ақын қуатының мықтылығынан, күштілігінен. Абай өлеңдерінің өрнегі мен өлшемдері былайғы жұртқа әлімсақтан бері қазақ поэзиясының төл түзілісі болып көрінеді. Өйткені Абай диірменінің құдіреті сондай - ол қандай жаңа түр-үлгісі болсын, жаңа мақам-ырғақ болсын ұнтақтап өз ыңғайына бағындырған уақытта шектен шыққан ұнның қай түрі болса да қазақ диірменінен, таным-түсінігінен шыққандай, ешбір қоспасы сезілмей тұрады. Бәрі бейтаныс болғандықтан Абай сөзі айрықша тартымды да қызықтырғыш. Оның үстіне өрнек арқылы үлкен ғибрат-мағына өріліп, дестеленіп шыққан кезде Абай жасаған жаңа дүние дәстүрлік сипатқа ие бола түседі. Қазақта бұрын бар ма еді, жоқ па еді деуге шамаң келмей, тұмылдырықталған тайлақты Абайдың соңынан ере бересің.

Оқушысы мен тыңдаушысын ақындықтың ұлы құдіретімен құлатып, жақтас етіп алған Абай өлеңінің жаңашылдығына алғаш назар аударған адам Ахмет Байтұрсынұлы. Өзінің «Қазақтың бас ақыны» деген атақты мақаласын жазды. Абайдан басталған реформаторлық рух қазақ ақындарының ішінде Мағжанда бейнешілдік, сөз құдіретін асқақтата беру жағында айрықша көп болса, сыртқы түр арқылы, екіпінді ырғақ арқылы тоникалық өлеңге іш тарту машығы Сәкенде мейлінше анық байқалады. Абай рухының Сәкенге айрықша дарыған тұсы осы. Жаңа мақам іздеген уақытта Сәкен тартынуды білмеген, осылай жасау қажет деп ұққан болатын. Бұл жолда тамаша табысқа жетіп жатқанын да көреміз, орынсыз о жарланғанда омақа аса құлап, ерінен ауып қалғанын, қазақтың өлең өрнегіне зорлық жасап, төсегін жыртқанын да көреміз. Сәкен жасаған өлең өрнектері Абаймен деңгейлес болмағанмен, реформаторлық ниеттері мейлінше рухтас болғандығын анық аңғарамыз. Абай ағартушы-демократтық бағытқа берілгенде ескі арна арқылы барамын, жетемін деген жоқ. Сондықтан ол бұрынғы дәстүрлі машықтар мен мақамдарды, терме мен толғауларды өзгерте, іштей түлете, кейде қирата бұтарлады. Есмағамбет Ысмайылов, Зейін Шашкин, Сәбит Мұқанов тұжырымдауынша, Абай жасаған 16 түрдің көбі осындай төңкерісшілдіктің жеңісі. Ол идеялық жағынан да, түр жағынан да бірін-бірі толықтырып, Абай кемеңгерлігін аспандата беруге жағдай жасады. Осы рух көзі келгенде, уақыты туғанда кеңес әдебиетінің бастаушысы болған Сәкенге дарыды, жұқты. Замана өзгерісі, қиын өткелдер жыл жылмағай болып оп-оңай өте салмайды. Ол ойға да ниетке де, өлеңге де өзінің табын салып, өз өрнегіне талай жаңалықтар әкеледі. Осы процесс Сәкен шығармаларында алабөтен болғандықтан, ол да ұлы жаңашыл болып есептеледі. Абаймен рухтас еткен өлең өрнегіне келсек, онда Сәкеннің атақты «Советстанының» түрін алдымен ауызға алу қажет. Өйткені ол - Сәкеннің ілгерінді-кейінді ізденістерінің қорытындысы, қазақ поэзиясындағы жаңашылдықтың үлгісі. Талай ғасырдан бері әдебиетіміздің қайнар бұлағы, өркендер арнасы болып келген поэма жаңа дәуірде соны сипат ала бастады. Көбіне сюжетсіз жырланатын өмір шындығы, дидактикалық әуен Абайдан кейінгі көркемдік даму барысында уақыт дүмпуімен эпикалық көлемге қол созды. Осының нәтижесінде кәсіпқой

поэзияның бейне жасау бағыты өрістей түсті. Өрқилы көркемдік тәсілдер тоғыса келіп, Сәкен Сайфуллин өлеңдерінде өмір шындығы өршіл романтика арқылы жарқырай көрінді.

Ақырды асау - жаңғырды дала,

Тулады, орғыды асау

Дүбірлеп күңіренді дала...

Көкіректі көрнеп, кең даланы күңіrentіп, қатты айғайлап өн салдым. Өніме қосылды кең дала, аққулы, қазды шалқар көл, қамысты, құрақты көк өзен, - қосылды бері шуласып, қосылды бәрі шаттанып» деген асқақ романтика жаңа өмірдің айбынды асаулығын аңғартқандай. Сондықтан Асау тұлпар образды төңкерістің аумалы-төкпелі заманын бейнелеуге сай болды. Бұл бораздада біріне-бірі сабақтасып, іштей қабысып жатқан екі жай бар. Бірі - тұлпар, қазақ әдебиетінде ерекше қастерленген бейне. Демек, оның дәстүрлік сипаты қалың. Сәкен Асау тұлпарды бейнелегенде қазақ халқының таным білігінен алыстамай, дәстүрді пайдалану арқылы және өмірге ұмтылғандарға әсер ету мақсатын кездеді. Сондықтан да халық Асау тұлпарды жатсынбай қабылдады. Екіншіден, Сәкен баяндауында тұлпардың тек сыртқы түрі ғана сақталып, ішкі мазмұны, кездеген мақсаты, мінез-құлығы, іс-әрекеті мүлде жаңаша суреттелді. Осы тұрғыдан алғанда қазақ поэзиясына Сәкен сіңіре бастаған жаңалық, жаңашылдық әуелінде ескі дәстүрге сыйымды болып, соның бесігінде ержетіп, заманға лайық жаңа түр екенін анық аңғартты. Соның нәтижесінде Асау тұлпар жаңа өмірдің апалаң-топалаңы мен ізденісіне сай табылған романтикалық астары қалың бейне болды.

Сәкен 20-жылдардың орта шенінде дәуір ырғайына қарай Қара айғырға - отарбаға көше бастады. Қазақ поэзиясының дәстүрлі 11, 7 және аралас буынды өлеңдері ұлы Абайдан кейін құбыла молаюы Сәкен тұсында мейлінше күшейе түсті. Өйткені қазақтың ақындық аспанында Мағжан Жұмабаев, Илияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Сәбит Мұқанов сынды сәйгүліктердің бәсеке жарысы айқын естіліп жатуы және жаңа заманның дауылы, толқын-ырғағы өлең өрнегіне жаңалық әкелді. Жаңалықты формалистік жаттығуларға айналдырмай, кезең идеяларын, мақсат-мұраттарын нанымды жырлаудың амалы етті. Жаңа өлшем жаңа түрді қажетсінді. Сәкен поэзиясында дәстүрлі өрнектермен қатар Абай өлеңдерінің үлгісі жиі кездесіп отырғанына қарамастан, тоникалық белгілерге іш тарту басым болды. Ал мұның өзі, яғни буын ұйқастығынан туатын ырғақтың екінші қатарға көшіріліп, негізгі айтар ой екліндік ырғақпен жырлануы қазақ поэзиясына сіңе бастаған жаңалықтың нышаны, силлабикалық өлеңге соны белгілердің ене бастауы еді. Абай мұны білдіртпей, сездірмей жүзеге асырса, Сәкен осы принципті «Советстанда» әбден орнықтырып, қазақ өлең өрнегінде бұрын кездеспеген жаңа түр жасады. Замана бейнесін жасау мақсатына ден қойған автор көбіне жеделдікті, еклінділікті, өзгеріс-құбылысты 11 буынды қара өлеңмен беруге болмайтындығын түсініп, көбіне жыр үлгісіне бой ұрып отырады. Ойды төгіп-төгіп, бастырмалатып айту замана рухына сай келетінін анық ұғады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. — Алматы: «Атамұра», 2002. — 768 б.4. Нұрпейісов. К Алаш һәм Алашорда. — Алматы «Ататек» 1995- 256 б.
2. Омарбеков Т. Қателескен Ленин бе, жоқ әлде қазақ зиялылары ма? // Егемен Қазақстан, 1991. 26

УДК 37(481.7)

**Махимова Сандугаш Акрамовна
№129 жалпы білім беретін мектеп
(Алматы, Қазақстан)**

ШОҚАН УАЛИХАНОВ – ҰЛЫ АҒАРТУШЫ, ҚАЗАҚТЫҢ ҒҰЛАМА ҒАЛЫМЫ

***Резюме:** Ч. Валиханова - великий просветитель-демократ, казахская выдающийся ученый, востоковед, историк, этнограф и фольклорист.*

***Summary:** Ch. Valikhanov - the great educator Democrat, Kazakh prominent scientist, orientalist, historian, ethnographer and folklorist.*

Шоқан Уалиханов – ұлы ағартушы – демократ, қазақтың ғұлама ғалымы, шығыстанушы, тарихшы, этнограф, фольклорист. Шоқан Шыңғысұлы Уалиханов қазақ мәдениеті мен әдебиетінің тарихында ерекше орын алады. Аса дарынды қазақ халқының ғалымы және ағартушының өмірі мен қызметі ерекше таң қалдырады. Өзінің қысқа өмірінің ішінде ғылым саласында орасан зор табыстары сол кездегі өзінің орыс достары мен жолдастарын, орыс ғалымдарын таң қалдырды.

XIX ғасырда біздің отандық ғылым үшін Ш. Уалихановтың мәні ерекше белгілі болғандығы туралы академик Н.И. Веселовский былай деп жазды: «...Шоқан Уалиханов шығыстану әлемінің үстінен құйрықты жұлдыздай жарқ ете қалды. Орыстың Шығысты зерттеуші ғалымдарының бәрі де ерекше бір құбылыс деп танып, одан түрік халықтарының дағдыры туралы ұлы және маңызды жаңалықтар ашуды күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз өлімі біздің бұл үмітімізді үзіп кетті». Бұл Шоқанға берілген жоғары баға болып табылады.

Белгілі ғалым және саяхатшы П.П. Семенов-Тянь-Шанский Уалихановты «ұлттық аймақтардың ішінде ең оқыған, білімді адамдардың бірі еді» деп бағалаған болатынды. Шоқан алғашқы білімді ауыл мектебінен алды, онда арабша жазуға және оқи білуге үйренді. Аз өмірінде Уәлиханов Орталық Азия халықтарының тарихына, географиясына, фольклорына және қоғамдық-саяси құрылысына арналған көптеген құнды еңбектер қалдырған. Уәлихановтан қалған мұраның бір бөлігін бейнелеу өнері саласындағы еңбектері құрайды. Ол негізінен портрет, пейзаж және халықтың тұрмыс-салтын бейнелеу жанрымен айналысқан. Одан 150-ге тарта сурет қалған.

Оның Қашқарияға саяхаты қажырлы саяхатшы және көрнекті ғалым ретінде оның атын шығарды. Сол елдің саяси құрылысы, табиғаты, халықының кәсібі, әдет-ғұрпы жайында қыруар ғылыми материалдар жинады. Сол саяхаты үшін арнайы Омбыдан Петербургке шақырылған Шоқанға берілген әскери Бас штабының жолдамасында: «Бұл мейлінше қызықты, мейлінше пайдалы еңбек», - деп көрсетілген.

Шоқан қазақтар арасында орыс білімін, оның ғылымы мен өнерін таратудың тиімді шаралары үшін күресті. Ол Қазақстанда «нағыз шынайы білімдер» ұясы болатындай мектеп түрлерін ұйымдастыруды талап етті. «Тек ақиқат білім ғана күдіктерден құтылуға жәрдем етіп, өмірмен материалдық әлауқатты бағалауға үйретеді», - деді ол.

Халықтық тәрбиенің жаңа жүйесін ойластыра отырып, Шоқан ең алдымен жас өспірімдерді ғылым мен техниканың табыстарымен, дүние жүзі мәдениетінің бай қазынасымен таныстыра алатындай діннен бөлген дүниежүзілік білімдерді енгізуді жақтады. Қоғамдық құбылыстарды ол ағартушылық тұрғыдан түсіндірді. Өз халқын Еуропа мәдениетінен үйренуге прогреске шақырды.

Шоқан арнайы педагогикалық еңбектер жазбаса да, оның қоғамдық және ғылыми еңбектері ағартушылық сипатта болды. Ол білімі мен мәдениеті озық елдерден үлгі -өнеге алуға, әсіресе, орыстың ғылымын, мәдениетінен үйренуге шақырды.

Ол өз елінің оқу-ағартушы мен ғылымын дамыту үшін күресті. Қазақ халқының мәдениет пен экономика саласында артта қалуына қатты қынжыла да қинала ой жіберіп, халық бұқарасын сол азаптан арылту жолында талмастан үлкен жұмыс жүргізді.

Ш. Уәлихановтың оыс-қазақ мәдени-педагогикалық байланысының тарихындағы ешбес еңбегі сол - ол орыстың озат білімі мен ғылымын таратушы, насихаттаушы болды, артта қалушылық пен надандыққа қарсы күресті. Шоқан еңбегінің тағы бір өзіндік өзгешелігі - өз елін орыс жұртшылығына таныстырып, екі халықты жақындастыруға тырысты. Сол халықтардың достығының, бауырластығының және өзара толық түсінушілігінің дамуына жағдай жасауды ойлады.

Шоқан балалық шағын әуелі Құсмұрында, содан кейін ата-бабаларының мекені болған Сырымбетте өткізді. Бала Шоқанның рухани жағынан өсуіне әжесі Айғаным үлкен әсер етті. Тумысынан сезімтал, дарынды балаға әжесі білім мен халық даналығының сарқылмас көзі болды. Ол Шоқанға қазақтың ежелгі аңыздары мен хикаяларын қызықты етіп әңгімелеп, күні кеше өзі қатысқан тарихи оқиғаларды еске алып отырды. Халықтың озық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын бойына сіңірген әжесінің жарқын бейнесін Шоқан өмірінің соңына дейін ұмытпай есте сақтады.

Шоқан Уәлиханов ерте жастан қазақтың халық поэзиясына қатты құмартып, оның классикалық үлгілерін жазып алып, ата-анасына оқып беріп жүрді. Бала кездің өзінде-ақ ол «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» және «Еркөкше» халық поэмаларының түрлі үлгілерін жазып алып, кейін оларды ұстазы Н. Ф. Костылецкийге табыс етті. Оның отбасында жиі қонақ болатын қазақ әншілері мен жыршылары Шоқанның халық поэзиясына деген қызығушылығын оятуға көп әсер етті.

Шоқан шығыстың басқа да халықтарының поэзиясымен шұғылданды. Шоқанның ғылымға қызығушылығын қалыптастыруда әкесінің алдыңғы қатарлы орыс зиялы қауым өкілдерімен байланыста болуы көп әсер етті. Оның қысқа да жарқын өмірі, жан-жақты зерттеушілік қызметі, философия, этнография, тарих, экономика, құқық, география, ауыз әдебиеті, әдебиет теориясы, т.б. жайындағы ғылыми зерттеулері, пікірлері қай кезде болмасын өзінің құндылығымен жарқырай берері сөзсіз. Қазақ халқының рухани ізденістерінің жарқын көрінісі бола отырып, қоғамдық ой сана, пікір-тұжырымдардың биіктей өркендеуіне ерекше ықпал етті. Ш. Уәлихановтың көп салалы әр қырлы бай мұрасы оның дүниетанымы, қоғамдық философиялық, ағартушылық, демократтық көзқарастары өз заманының биік деңгейінде

болғанын айқындайды. Шоқан Уәлихановтың ағартушылық идеялары мен демократиялық көзқарастары кадет корпусында оқып жүрген кезінде-ақ қалыптаса бастады. Шоқан корпусан жан-жақты терең білім алып, замандастарынан өресі анағұрлым биік адам болып шықты. Шоқан Уәлихановтың қоғамдық және әдеби қызметі оқуды бітіріп шығысымен-ақ бірден басталды.

Шоқан Уәлихановтың пікірінше, халықтық психологиясын көрсететін белгілердің бірі — сол халықтың тіл байлығы, сөз өнері, шешендік қасиеттері. Ол сөз өнері халық бойына біткен зор таланттың, керемет қабілеттің, ақындық қуаттың белгісі деп санады. "Халықтың тұрмысы мен әдет-ғұрпы, — деп жазды ол, — бәрінен де артық көрініс табады. Өткенді қастерлеу мен аңыздардың молдылығы — терістік және Орта Азия көшпелі халықтарының ерекше қасиеті. Қазақ тілінде араб тіліндегідей жасама бояу сөздер жоқ, ол нағыз таза тіл". Ғұлама ғалымның осы пікірлерін кең-байтақ өлкемізде болған орыс, украин, поляк зиялылары да қостайды. Шоқанның психологиялық пікірлерінің екінші бір арнасы оның дін жөніндегі толғаныстарымен астарласып жатады. Ғұлама ғалым алғашқы адамның қиялы мен діни сенімдері оның табиғатқа тікелей қатынастарының бейнесі ретінде пайда болғандығын айтады. Шоқан қазақ халқындағы шамандық ұғымдардың шығу тегін түсіндіргенде де, оның психологиялық жақтарын ашқанда да, материалистік позицияны берік ұстады. Шоқан туған халқының әдет-ғұрпының түрлі жақтарын таңдай келіп, қазақ арасындағы кейбір жағымсыз әдеттерді де мейлінше сынап, олардың психологиялық астарларына үңіліп, осы айтылғандардың қазақ қауымын ілгері бастырмай келе жатқан мерездер деп қарады. Мәселен, осындай кінәраттың бірі барымта екендігін, оны жұрттың көпшілігі баюдың мал жинаудың ең жеңіл әдісі деп қате түсініп жүргенін баса айтты. Ол мұндай "кәсіппен" айналысқан адамның еңбекке ынтасы болмайды, жан-жүйесі жұғымсыз, ұсқынсыз келеді. Белгілі бір кәсіппен айналысу уақытты, зор ынтаны керек етеді деп дұрыс тұжырымдады.

Осылайша ол жастарды сұрқия кәсіптен бойын аулақ салуға шақырып, осынау жексұрын қасиеттің адамды арамтамақтыққа, еріншектікке итермелейтінін айта келіп, осы жаман әдеттің сайып келгенде қазақ даласында түрлі кәсіптің дамуына кедергі келтіретініне тоқталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. — Алматы: «Атамұра», 2002. — 768 б.4. Нұрпейісов. К Алаш һәм Алашорда. — Алматы «Ататек» 1995- 256 б.
2. Омарбеков Т. Қателескен Ленин бе, жоқ әлде қазақ зиялылары ма? // Егемен Қазақстан, 1991. 26

УДК 72(056.1)

**Тайгожаева Меруерт Мукашевна
№129 жалпы білім беретін мектеп
(Алматы, Қазақстан)**

ФАБИТ МҮСІРЕПОВ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛЫ СУРЕТКЕР ЖАЗУШЫ

***Резюме:** Мусрепова известный казахский писатель, общественный деятель, литературный критик, переводчик, Академии наук Казахской ССР Абая и лауреат Государственной премии им. Ш. Уәлиханова.*

***Summary:** Musreпов famous Kazakh writer, public figure, literary critic, translator, Academy of Sciences of the Kazakh SSR Abay and winner of the State Prize named after Sh. Ulikhanov.*

Мүсірепов Ғабит Махмұтұлы - қазақтың әйгілі жазушысы, қоғам және мемлекет қайраткері, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, әдеби сыншы, аудармашы, Социалистік Еңбек Ері, Қазақстанның халық жазушысы, Қазақ КСР Ғылым академиясының Абай атындағы және Ш. Уәлиханов атындағы мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты.

Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданында дүниеге келген. Алғашқыда ауыл молдасынан арабша хат таныған. Ғабит жастайынан әуелі екі жылдық ауылдық орыс мектебінде, кейін төрт жылдық жоғары басқыш орыс мектебін бітірген. Қазақ төңкерісінен кейін үстемдік алған Кеңес өкіметінің жұмысына әжептеуір орысша сауаты бар адам ретінде араласып, түрлі қызмет атқарған. Орыс мектебінде жүргенде орыстың атақты ақын жазушыларының шығармаларын оқып білуі, ауыл мектебінде өзін оқытқан әдебиетші мұғалім Бекет Өтетілеуовтың әсер ықпалы болашақ жазушының әдебиетке ерекше ықылас аударуына септігін тигізеді. 1923-26 жылдары Орынбор қаласындағы жұмысшы факультетіне (рабфак) оқуға түсіп, оны бітірісімен Омбыдағы ауыл шаруашылық институтында оқыған. 1927-1928 жылдары - Бурабай орман шаруашылығы техникумында оқытушы, 1928-1933 жылдары Қазақ мемлекеттік баспасының бас редакторы, 1934-1938 жылдары «Социалистік Қазақстан» (Егемен Қазақстан) газетінің редакторы, Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариаты өнер секторының меңгерушісі, Қазақ өлкелік комитетінің баспасөз бөлімінің меңгерушісі, Қазақстан Компартиясы саяси-ағарту бөлімінің меңгерушісі қызметтерін атқарды.

1938-1955 жылдары бірыңғай шығармашылық жұмыстармен айналысқан. 1956-1957 жылдары - «Ара» - «Шмель» журналының бас редакторы, 1957-1985 жылдары Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының бірінші хатшысы, КСРО Жазушылар одағы басқармасының хатшысы қызметтерін атқарған. 1958 жылдан КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы әдебиет, өнер және сәулет салалары бойынша Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтары жөніндегі комитеттің мүшесі болған.

Ғ. Мүсіреповтің тұңғыш повестерінің қатарына «Тулаған толқында» мен «Американ бидайығы» шығармалары жатады. Жас жазушының болашағынан үміт күттірген бұл туындылар азаматтық тақырыпты толғайды. Ғ. Мүсірепов

әңгіме жанрының өркендеуіне үлкен үлес қосты. Алғашқы шығармаларынан-ақ жазушылық шеберлігімен танылған.

«Қос шалқар», «Көк үйдегі көршілер», «Шұғыла», «Үздіксіз өсу», «Жайлау жолында», «Тұтқын қыз», Жеңілген Есрафил» тағы басқа әңгіме, повестерінде еңбек адамдарының қиындыққа толы қажырлы өмірі мен азамат соғысы, ұжымдастыру кезіндегі дүрбелең оқиғалар легі суреттеледі.

«Талпақ танау» әңгімелері мен «Бір адым кейін, екі адым ілгері» повесі жыл аралатып барып, бірінен кейін бірі жарық көреген. Оның бұл шығармалары қазақ әдебиетіне жазу стилі қалыптасқан, көркемдік шеберлігі ерекше жаңа суреткердің келгенін жария еткен еді. Шығармашылық жолының бір белесін аналар туралы әңгімелер топтамасымен түйіндеген жазушы енді кең тынысты туынды жазуға кіріседі. Екінші дүниежүзілік соғыстың аяғын ала ол өзінің тұлғалы туындысы «Қазақ солдаты» романын жазған. Роман тың тақырыбымен, образдарының көркем бейнеленуімен, сюжет құру шеберлігімен, тартымды тамаша тілімен таңдаулы қазақ романдарының қатарына қосылады. Бұдан кейін ол араға біраз уақыт салып барып, өзінің ең ірі салалы да салиқалы шығармасы «Оянған өлке» романын жариялайды.

Қазақ прозасының шоқтығы биік туындысы саналған осы романынан кейін жазушы қайтадан шағын жанрға ойысады. Сөйтіп әңгіме жанрында зергер суреткерлігімен танылған ізденімпаз жазушы, көркемдік шеберлігін барған сайын шыңдап, әр әңгіме, повесі сайын жаңа бір белеске көтеріліп отырады. 1968 жылы «Кездеспей кеткен бір бейне» кітабы үшін Абай атындағы республикалық сыйлық алады. Араға бес алты жыл салып барып, прозадағы соңғы елеулі туындыларының бірі «Ұлпан» повесін жариялайды. Сонау отызыншы жылдарда ақ үлкен драматург екенін танытып, «Қыз Жібек» операсының либреттосын, «Қозы Көрпеш Баян сұлу» пьесасын берген Ғ. Мүсірепов кейінгі жылдарда да бүкіл қазақ драматургиясының тамаша туындысы болып табылған «Амангелді», «Ақан сері - Ақтоқты», «Болашаққа аманат», «Қыпшақ қыз Аппақ», «Қайран Майра» атты драмалық шығармаларын жазған.

Ғ. Мүсірепов - көрнекті қоғам, мемлекет қайраткері. 1932 жылы шілде айында ол республикаға танымал адамдармен бірлесе отырып, халықтың басына төнген аштық нәубеті жайында БКП(б) қазақ өлкелік комитетіне «Бесеудің хатын» жолдаған.

Ғабит Мүсірепов өзінің қоғамдық, публицистік, журналистік, сыншылдық қызметімен де туған халқының мәдениетінің дамуына зор еңбек сіңірді. Алайда қазақ халқы оны үлкен суреткер жазушы деп таниды, көркем сөздің хас шебері деп біледі, құрмет тұтады. Ол бірнеше мәрте Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің, бір рет КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты және Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы болып сайланған. Үш мәрте Ленин орденімен және екі мәрте Еңбек Қызыл Ту орденімен, Октябрь Революциясы орденімен және көптеген медальдармен марапатталған.

2002 жылы 100 жылдық мерейтой қарсаңында Солтүстік Қазақстан облысындағы бір ауданға, Астана қаласындағы көшелердің біріне Ғ. Мүсіреповтің есімі беріліп, Алматыдағы Қазақ мемлекеттік балалар мен жасөспірімдер театры алдына қоладан ескерткіш мүсіні қойылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. — Алматы: «Атамұра», 2002. — 768 б.4. Нұрпейісов. К Алаш һәм Алашорда. — Алматы «Ататек» 1995- 256 б.
2. Омарбеков Т. Қателескен Ленин бе, жоқ әлде қазақ зиялылары ма? // Егемен Қазақстан, 1991. 26

УДК 398:821.521.36 (093-131)

Рахимов Берік Серикбаевич, Сыздықова Биби Ергазықызы
Карагандинский государственный университет
имени академика Е.А. Букетова
(Караганда, Казахстан)

ЭПОСТАҒЫ КӨНЕ ДӘУІР МАҒЛҰМАТТАРЫ

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы изучения казахского эпоса, среди которых особо выделяется системное исследование эпосоведения. Опираясь на практический опыт анализа казахского эпоса, прослеживается близкая связь между фольклором родственных народов. Рассматриваются трудности при изучении эпоса в советский период. Эпос, литература, фольклор, литературоведения,

Rahimov Berik, Syzdykova Bibi
The Karaganda State University of the name of academician E.A. Buketov
(Karaganda, Kazakhstan)

THE INFORMATION OF ANCIENT CENTURIES IN THE EPOS

This article discusses the current problems of studying the Kazakh epic, among which the systemic study of epo-studies is highlighted. Based on the practical experience of the analysis of the Kazakh epos, a close relationship between the folklore of kindred peoples is traced. Being considered the difficulties in the study of the epic in the Soviet period.

Қазақ фольклорындағы өлеңмен берілген эпикалық мұрамыздың ең көркемі, ең көлемдісі эпостар екені мәлім. Фольклордың басқа тектері мен түрлеріне қарағанда ең көп тексеріліп, қызыға және құлшына зерттелген саласы да эпостар екені анық. Осы уақытқа дейін эпостың жиналуы, жариялануы, зерттелуі туралы өзіндік шежіре қалыптасып үлгерді. Соның ішіндегі мәндісі эпостың дүниеге келуіне түрткі болған оқиғалар, көлемді жырдың шығу тегі мен дамуы және тарихилығы туралы біршама зерттеулер жүргізілді. Осындай зерттеулердің нәтижесінде эпостың тегі мен түрлеріне үңіліп, жанрлық жіктеулер жасауға талпыныс қалыпты жолға түсті. Қазақ эпосын бұл тұрғыда түсіндірушілер көбіне академик Ө.Х.Марғұлан мен профессор Ө.Қоңыратбаевтың жіктеулеріне сүйенеді. Ең алдымен сол жіктеуге орын беріп, қазақ эпосының төмендегі бөлінісіне назар аударайық:

1. Ертегілік эпос («Ер Төстік», «Құла Мерген», «Таласбай мерген», «Дотан», «Мұңлық - Зарлық»)
2. Түркі қағанаты дәуірінде туған жылнамалық эпос («Орхон жазулары», «Күл-Тегін» жайындағы жырлар)
3. Оғыз эпосы («Кітаби дадам Қорқыт» жырлары, «Оғызнама»)
4. Тайпалық эпос («Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар», «Шора батыр»)
5. Лиро эпос («Қозы-Көрпеш», «Қыз Жібек»)

6. Ноғайлы эпосы («Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази», «Ер Тарғын», «Қырымның қырық батыры» жырлары)

7. Тарихи эпос («Бекет», «Досан батыр», 1916 жыл поэзиясы)

8. Шығыс дастандары («Рүстем Дастан», түрлі қиссалар)

9. Авторлық эпос («Еспембет», «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр», «Нар қыз»)

10. Совет эпосы (Аманкелді, Мәлік, Төлеген туралы жырлар) [1, 2].

Дәл осы жіктеуді басында қазақ эпосының жанрлық бөлінісі деп ұғып, тек пен түрге қатысты бағалағандар болған. Қазақ эпосын тегі жағынан жинақтап, жанрлық тұрғыдан түсіндірген ғалымдар негізінен төмендегідей түрлерге жіктеді: 1) көне эпос; 2) батырлық эпос; 3) лиро – эпос; 4) тарихи жырлар; 5) діни дастандар [3].

Бұл әлемдік тұрғыдағы эпосты жіктеу тәжірибелеріне сәйкес, ғылыми тұрғыдан дұрыс тұжырым екендігі аян. Жоғарыдағы алғашқы жіктеудің қазақ эпосын тақырыптық және дәуірлік жағынан ерекшелее десекте, оның дәуірлік жағынан сәйкеспейтін тұстары бар. Мұнда қазақ хандығының қалыптасуы, ондағы эпос тудырған оқиғалар ескерілмеген. Екіншіден, қазақ тарихи жырларының тақырыптық және жанрлық жіктелісі хронологиялық тұрғыдан дұрыс берілмеген. Үшінші, діни дастандар туралы ештеңе айтылмаған. Кейінгі қазақ эпосын немесе ұлттық фольклорды дәуірлік жағынан бөліп, жүйелеп түсіндірмекші болған ғылыми диссертациялық жұмыстарда да бұл мәселе сол қалпында бағаланып жүргені баршаға белгілі.

Ендігі айтпағымыз эпостың тарихилығы туралы болмақ. Басында да айттық, қазақ эпосының тарихқа қарым-қатынасы зерттеу еңбектерде де айтылған. «Көптеген эпикалық мұраның халық игілігіне айнамай, архив мүлкі болып келуінің, кейбір ескерткіштер жөнінде кезінде атүсті немесе мүлде қате «үкімдер» шығарылуының да түпкілікті себебі эпос табиғатын түсіну мен талдаудың қиындығынан» [4, 67].

Эпостағы тарихи шындықтың бейнеленуін тауып, дәлелдеп шығу теориялық тұрғыдан аса күрделі екендігін мойындау керек. Бұл пікірдің дәлелсіз еместігін орыс халықтары былиналарының тарихилығын сөз етіп, тұтыстай түсіндірмек болған ғалымдар: А.М. Астахова, А.П. Скафтымов, М.М. Плисецкий және т.б. еңбектерінде де айтылған [5]. Қазақ фольклортану ғылымы тым кеш қалыптасты десекте, эпостану саласында айтарлықтай жетістіктер бар. Ғылымда эпостанудың көптеген шарттары мен өлшемдері қалыптасқан. Оның кейбіреуін айта кетейік. Эпикалық аңыздардың туған жылын немесе ғасырын дәл «түстеп» көрсету қиын болса да, уақыттық жағынан қандай дәуірлерге тән екенін анықтауға көмектесетін методологиялық таяныштар бар. Қай халықтың арасында туғанына қарамастан олардың көбіне тән ортақ белгілерді жинақтап, жүйеге түсіруге болады [4, 4].

Эпостанушылардың бәрі де эпостың бастауы ертегілерге қатысты екенін айтады. Ерлік пен елдікті, батырлық пен бірлікті дәріптеудің тарихы тым ұзақ, қазақ фольклорында соның ізі эпоста айтарлықтай орын алған. Бұл тұрғыда, алдымен айтатынымыз «Еділ, Жайық», «Дотан батыр», «Құламерген», «Құбығұл», «Рауан батыр», «Жоя мерген», «Әділ Зайыт» және тағы басқалар. Осы аталған көне эпос үлгілерінің сюжеті ертегілерде де бар, оның дәлелін жекелеген мотивтерден тануға болады. «Алайда ертегі мен

эпостық жанрлардың сюжетін іс жүзінде мотив пен кейіпкерлердің қызметіне (функциясына) жіктеп қарастыру фольклорлық зерттеуде бірәздан бері орын алған. Мұның себебі сюжетті құрайтын сан қырлы оқиғаларды жіктеп таратып, олардың ішінде бір-біріне сәйкес келетін белгілерін бірыңғай жинақтауға қолайлы болуында» [6, 242]. Бұл мәселенің біздің назарға алып отырған эпостың тарихилығына, эпикалық сюжеттің шығу тегіне қатысы бар. Ертегі мен эпостың екеуінде де бірдей қайталанып, қаһармандар бейнесін жасауға қатысты перзентсіз ата-ананың арманы, киелі күштердің «көмегі», ата-бабалар аруағы мен әулие-әнбиелердің қолдауы, баланың батыр болып, ерекше ер жетуі, батырдың қалындығын іздеуі, батырдың өзіне лайықты жар тауып, еліне оралуы сол жодағы ерлігі, батырдың өз елін жаудан қорғаудағы күресі сияқты ортақ мотивтер орын алады.

Ертегілік эпостағы сюжеттің бұлай қалыптасып, классикалық эпостарға ауысуын генетикалық сюжеттер дейміз. Бұндағы таза ертегі мен эпостың шындыққа қарым-қатынасы, тарихи танымдық қырларын былайша ажыратуға болады. Тағы да ең негізгі белгі басты қаһарман болып шығады. Айталық, ертегі кейіпкерінің мұраты үйлену, отбасы мүддесімен ғана шектелсе, эпостағы қаһармандар тайпалық, елдік, ынтымақ пен бірлік, өз сертіне беріктік жолындағы халықтық істерге араласады.

Жалпы фольклорға тән басты ерекшеліктің бірі – көп нұсқалық. Бұны көбіне варианттылық деп те жатамыз. Эпостың неғұрлым варианттары көп болса, онда оның версиялары пайда бола бастайды. Фольклортану ғылымында эпостың көп варианттылығын айтушыға, жыршыға байланыстырылады. «Қазақ даласы ежелден поэзияның сарқылмайтын дариясы, шалқар теңізі болғаны әмбеге мәлім. Ән мен айтыс бір егіз болса, күй мен жыр екінші егіз болды. Әнші, айтыс ақындары салт жырларының мектебін жасаған десек, айтушы жыраулар эпос мектебін жасады» [2, 100].

Қазақтың батырлар жырларының ең көп нұсқалы болып келетіні «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр» жырлары екендігі аян. Ғылыми зерттеулер арқылы «Алпамыс батыр» жырының қазақ халқының жыршылары жеткізген 16 варианты бар болса, жырдың түркі халықтарына кеңінен жайылғаны өзбек, қарақалпақ, башқұрт, ноғай, татарлар арасындағы нұсқаларын атауға болады. Ал жырдың деректілігі мен тарихи негізі қаһарманның ел қорғауы, жерін қорғаудағы іс-әрекеттерінен көрінеді. Бұл мәселені айқындау үшін ең алдымен Алпамыс жырының версияларына тоқталайық:

1. Жырдың ең толық нұсқасы саналатын «Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуі, Алпамыстың қалмақ ханы Тайшықтың соқтығысуы, Ұлтанның үстемдігі» туралы оқиғаларға қатысты М. Сандыбаев, С. Аққожаев, Ә. Байтұрсынов, К. Серғазиев нұсқалары өз алдына бір версия құрайды.

2. Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуі, Байбөрінің малын барымталап кеткен Тайшықтан кек алу үшін Алпамыстың жорыққа аттануы. Қаракөзайым, Кейкуат бейнелерінің жырдағы қаһарманға көмекке келуі. Бұл жырдың Жиёмұрат, Рахат жырау нұсқаларында ұшырасады.

3. «Алты жасар Алпамыс» атты ертегі түріндегі нұсқасы. Бұл нұсқаны Е. Аханбековтен жазылған. Орыс тіліне аударып бастырған Ә. Диваев екен.

Зерттеуші ғалымдардың дені жырды тайпалық дәуірдің туындысы десе, кейбір ғалымдар Қорқыт жырларындағы «Бәмсі-Байрақ» жырымен сабақтастырады. Жырдың тарихына қатысты пікір айтқан В.М. Жирмунскийдің айтуынша бұл жырды XII-XIV ғасырларға жатқызып, жырдың жасалуын моңғол шапқыншылығына қатысты дегенге тоқталды [7, 62]. Жырдың тарихына қатысты қазақ, өзбек, орыс, қарақалпақ, башқұрт халықтары ғалымдары арасында талас пікірлер өрбіді. Осының ішінде жырдың тарихы негізін дұрыс саралап, дәлелді түсіндірген Ө. Марғұлан еді [8, 55].

«Алпамыс батыр» жырындағы басты қаһарманның шыққан ортасы, мекендеген кеңістігі мәлім. «Қоңырат-ру аты, тарихи мәліметте моңғол шабылуымен (XII ғасырдың аяғы, XIII ғасырдың басы) байланысты пайда болған. Осы кезеңнен бастап Алтын Орданың тарихында маңызды роль атқарады. Қазіргі уақытта қоңырат руы Орта Азиядағы түрік халықтарының: өзбектің, қарақалпақтың, қазақтың, түркіменнің құрамында бар» [8, 62]. Жырдың оқиғаларын әр дәуірде өзгеріп, өңделіп отырғандығын Алпамыстың қалмақтармен соғыстары дәлелдеп тұрғаны анық.

Қазақ арасына кең тараған батырлық эпостың енді бірі – «Қобыланды батыр» жыры. Бұл жырдың 29 нұсқасы бар. Біз білетін бұл жырдың 26-сы Қобыланды батыр жайында жырласа, үшеуі Қобыландының балалары жайындағы нұсқалар. Зерттеуші ғалымдар жырдың тарихи негіздеріне қатысты үшке бөлініп, үш түрлі дәуірлерге байланыстырылған.

1. Жырдың алғашқы тарихи қарым-қатынасы туралы пікір айтқан М.О.Әуезов болса, оның пікіріне қосылған С. Мұқанов, Қ.Бекхожин, Қ.Жұмалиевтер «Қобыланды батыр» жыры XVI ғасырда туды, оған осы күнгі татар республикасының астанасы Қазан қаласын орыс патшасы Иван Грозныйдың 1552 жылы өзіне қаратып алуы себеп болды деп көрсетеді. Бұған жырда Қазан қаласының аталуын дәлел етеді».

2. «Қобыланды батыр» жырына қатысты терең тексеріп, ғылыми еңбек жазған М.Ғабдуллин бұл жырды қызылбастар мен қыпшақтардың арасындағы оқиғаларды бейнелейтін жыр деп қарап, жырдағы «Қазан» қала атауы емес, «Қазан ханы» Ғазан, Ғазан хан деп түсіндірді. Бұл пікірді кейін М.О. Әуезовте және т.б. ғалымдар қостады.

3. «Қобыланды батыр» жырын Қорқыттың жырларымен байланыстырып, ондағы «Қазансолардың үйін жау шапқанда» атты жырмен салыстыра зерттеулер жүргізген Ө.Қоңыратбаев болатын. Бұндағы оқиғалардың оғыз-қыпшақ кезеңдерге қатысы барлығын Ө.Қоңыратбаев арнайы тексеріп толықтай түсіндіруге күш салған.

Бүкіл түркі әлемінің төрінен өзіне лайық орын тапқан сондай ғажайыптардың бірі ғашықтық тақырыбындағы қазынаның інжу-маржаны - «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жыры. Жырдың туған дәуіріне қатысты қызыға ізденіп, құнды пікірлер қалдырған ғалымдар өте көп. Бұл тұрғыда орыс және басқа да халықтардың ғалымдарының істеген істері мен зерделі зерттеулер қалдырғанын М.О. Әуезов, Ө.Х. Марғұлан, Ы. Дүйсенбаевтар орынды бағалаған. Жырдың әр кезеңдеріндегі түрлі нұсқаларын жазып алып, басқа халықтардың тілдеріне аударып, жарыққа шығаруда В.В. Радлов, И. Беленицин, Г. Саблуков, И.А. Кастанье, П.М. Мелиоранский, Г.Ф. Генс, Ю. Березин, Г.Н. Потанин, Ш.Ш. Уәлиханов, Н.Г. Тверитин, А. Құнанбаев т.б.

есімдері айрықша аталады. Сондай-ақ, шынайы махаббатты ардақтайтын жыр оқиғасы Петерборда сенатқа мәлім болғаны, Николай патшаның өзі жырды құмарта тыңдағаны, бұл жырдың А.С. Пушкинге де таныс болғандығы орынды аталып келеді. «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырын көп зерттеген Г.Н. Потанин дастанды Батыс Европаның, орыстың, шығыс елдерінің бірнеше ғашықтық жырларымен салыстырады. Соның нәтижесінде: «Бұл жыр жер жүзіндегі ең қымбат әдебиет мураларына жататын шығарма» – десе, Б.А. Куфтин дастанды қазақтардың «Ромео-Джульеттасы» деп бағалайды.

Жырдың дәуіріне қатысты тексеруде бес түрлі деректер кездеді. Оның себебі түркі тектес халықтардың бірлігі кезеңінде туындаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» оқиғасы сол халықтардың бәрінде ұмытылмас ескерткішке айналған. Ал олардың арасындағы бірліктің бүлініп, қайтадан бөлінулерінде ғашықтық аңыз сәл көмескі тартса, ел бірлігі қалпына келгенде сол халықтардың асыл қазынасы ретінде жаңарып, жаңғырта жырланып отырған. Біздіңше, бұл орайда Ш. Уәлихановтан басталған жырдың дәуіріне қатысты тексеруді тереңдеткен Ә. Қоңыратбаев еңбегінде де жырдың исламнан көш бұрын шыққандығы айтылса, академик Ә.Х. Марғұлан дәуірлік жағынан анықтай түсіп, бастапқы варианттарындағы Сарыбайдың арғы тегін оғыз бен қыпшақтардан таратқанына үлкен мән береді. Сөйтіп, «Бұл мотив түрік қағанаты кезінде (ҮІ-ҮІІІ ғғ.) Сыр бойы мен Арқаны бірдей қоныстанған қыпшақ пен оғыздардың өмірін еске түспеді», – дейді. Сонымен қатар, жырдың дәуіріне қатысты басты белгінің бірі – «Шоқтерек». Бұл ғашықтар жайындағы баяндалатын эпикалық жырдың барлық нұсқаларында да ұшырасады. Бұған қатысты Ә.Марғұлан зерттеуінде былай делінген: «Ең ғажайып нәрсе – ескі дәуірде жасалған алтыннан құйылған Шоқтеректің, онда отырған адамдардың, оның әрбір көрінісінің сюжет мотивтері қазақ халқы мен алтай елі айтатын эпос жырында осы күнге дейін аса жарқын түрде сақталып келгендігі», – турасында толық мәлімет берген.

Жалпы эпостың тарихи кезеңдерін анықтауға ондағы аталатын жер-су, тау-тастардың септігі тиеді десек, Қозы Көрпеш пен Баян сұлуға арналған жырда Қазақстан аймағындағы жер атауларына молынан орын берілген. Керек десеңіз, өз алдына топонимикалық аңыздар деуге тұрарлық. Анығында, көш өткен жерлер мен Баянның жіберген тартуларына қатысты жер атаулары пайда болғандығы халықтық жырда ерекше тебіреніспен жырланады. Жырдағы аталатын жер-су атаулары: Аякөз, Жорға, Жауыр, Шұбарайығыр, Тоқырауын, Жамшы, Есіл, Домбыралы, Моншақты, Алтынсандық, Қарқаралы, Баянауыл, Шідерті, Шоқтерек, Шу, Сыр бойы, Айтаңсық, Жауыртау, Балталы, Нұра, Бетпақтың шөлі, Мұз теңізі, Түмен т.б. Қазақстан картасындағы бар атаулар екендігі рас. Шындығына келсек, бұл атаулардың қайсыбірі жырға қатысты болса, жырды үнемі қайта жаңғыртуда қазақ жыршыларының үстемелей қосқандары да болуы мүмкін. «Қозы мен Баянға» қатысты жырдағы ең басты топонимнің тайға таңба басқандай аңыздаудағы тұрақты айтылатыны Аякөз, Баян жүрек тауы, Айтаңсық өзендері. Бұдан басқа күні бүгінге дейін Қазақстан картасына түспеген Бетпақтың шөліне тақау орналасқан, көктемнен бастап жылы жақтан Арқаға ауатын аң мен құстың айлық мекені болатын оңтүстігінде - Ақмешітке, батысында - Шуға, маңдай алды - Атасу өзеніне қарай бағытталатын Тараз территориясына жақын жатқан «Қодардың қара

жартасы», «Қаратау», «Сарыбай обасы» атты атаулар Арқа жерінде ұшырасады. Қазір бұл сахарада ешқандай елді мекен қалмаған, бос кеңістік екендігі көпшілікке беймәлім.

Жырдың сюжетіндегі оқиғаның реалистік сипатымен қатар, жасалу заңдылығында «Ер Төстік», «Аяз би» ертегілерінен ұшырасатын мотивтер, мифологиялық тұрғыда адамның жыртықшықа айналуы, зерлі қой, бозторғай туралы элементтердің кездесуі түркі тектес халықтардың фольклорлық мұрасының архаикалық кезеңдерінен хабар береді. Ал эпикалық шығармалардағы екі жастың шынайы махаббаты заңды некенің тазалығын құрметтеуден туындап, оны барлық халықтар үлгі-өнеге еткен. Бастауы көненің көзі мен ақ адал сөзі болған, екі жастың пәк махаббаты жолындағы күресі туралы сюжет сандаған ғажайып осы тектес шығармалар тудырған. Сол татымды да тартымды дүние тудырған халық өзіне жақын туыстас басқа да халықтардың «Қозы мен Баян» шығармасы тектес мұраларын жатсынбай қабылдап, «Жүсіп-Зылиха», «Ләйлі-Мәжнүн», «Мұңлық-Зарлық», «Сейфүлмәлік», «Таһир-Зухра» секілді шығармаларды өзінше түсініп, өз топырағына лайықтап жырлады. Ежелден шынайы ғашықтықты дәріптейтін халық дәстүрінің негізгі бастауы «Қозы Көрпеш –Баян сұлудан» басталып, «Қыз Жібек», «Еңлік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр» т.б. арқылы жалғасуының берік дәстүрі «Ақан сері – Ақтоқты», «Естай мен Қорлан» тағдырына дейін де қаймағы бұзылмастан тұмадай таза, періштедей пәк күйінде елдің шынайы ықыласына бөленді. Керек десеңіз, дәл осы сюжет кеңестік дәуірде де қалыс қалмады. Ежелгі дәстүр арқылы «Қамар сұлу», «Шұғаның белгісі», «Сұлушаш» т.б. ғашықтық тақырыбындағы кесек туындылар жазылғанымен, мұндағы Қодар, Бекежандар бейнесін өңкей жасы ұлғайған шал-шауқандар басты. Сөйтіп, қазақ қараңғы, обал-сауапты білмейтін имансыздар дегенге шылбыр ұстатты. Бастауын ауыз әдебиетінен алатын, дәстүрі мызғымас елдің мұрат-мақсаттарына да сызат түсті. Бұлайша қазақ қызының тағдырын өксітіп, өкінішке түсіру, өмірден түңілдіре көрсету Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» атты кесек туындысына дейін жалғасты десек артық айтқандық емес.

Бұл мәселенің көбінің ғылымда беті ашылып, тереңдей зерттелгендігін ескере келе, біз саналы түрде негізгі тақырыпқа байланысын шолу түрінде баяндадық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Марғұлан А.Х. «О характере и исторической обусловленности казахского эпоса». Изв. АН КазССР. Серия историч., 1946. С. 75-81.
2. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. 5-98.
3. Рахымов Б.С. Эпостану негіздері. – Қарағанды. ҚарМУ баспасы, 2000. 73 б
4. Бердібай Р. Эпос ел қазынасы. Алматы. Рауан, 1995., б 57.
5. Астахова А.М. Быланы. Итоги и проблемы изучения М. «Наука», 1966, С 12
6. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы. Ғылым, 1993. Б.19-30.
7. «Узбекский народный георический эпос». М., 1947
8. Ғабдуллин М., Сыдықов Т.. Қазн халқының батырлық жыры. Алматы. Ғылым, 1972-388

SECTION: PSYCHOLOGY SCIENCE

**Saliyeva Dilorom Abdullayevna,
Muhammadjonova Xadichaxon Husanjon qizi
(Qo`qon, O`zbekiston)**

O`SMIRLIK DAVRIDA BOLALARDA AGRESSIV XULQ-ATVORNING SHAKLLANISHIDA OILANING TA`SIRI

Annotatsiya Maqolada o`smirlik davrida bolalardagi agressiv xulq- atvorni shakllanishi muammosi, agressiyaning olimlar tomonidan o`rganilish jihatlari bo'yicha ma'lumot berilib, o`smir yoshidagi bolalarda agressiv xulq – atvorning namoyon bo'lishi, oldini olish choralari taxlili va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: o`smirlik davri, xulq – atvor, agressiya, “Men”, tajovuzkor axloq, xavfli agressiya, xavfsiz agressiya, giperopeka, jismoniy tajovuz, bilvosita tajovuz, verbal tajovuz, aybdorlik xissi, negativizm.

Аннотация. В статье даётся обзор проблемы агрессивного поведения в подростковом возрасте, информация об аспектах агрессии усвоенная учёными агрессии и агрессивное поведение у детей подростков, профилактические меры и рекомендации.

Ключевые слова: подростковый возраст, поведения, агрессия, «Я», вторжительные нравы, рискованная агрессия, безопасная агрессия, гиперопека, физическое вторжение, вербальное вторжение, чувство виновности.

Annotation. The article is devoted to observe the problem of aggressive behavior of teenagers, information about aspects of aggression obtained by scholars of aggression and aggressive behavior of children at their teens, prophylactic measures and recommendations.

Key word's: adolescence, manners, aggression, aggressor morals, dangerous aggression, safe aggression, physical aggression, sense the accused, negative.

Barkamol avlod kamoloti g'oyasini turmushga tatbiq etish uchun istiqloqlning dastlabki kunlaridanoq milliy ma'naviyat, milliy ta'lim va tarbiya muammolarini hal qilishga jiddiy e'tibor berilmoqda.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoevning 2017 yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-son Farmoniga muvofiq uzluksiz ta'lim tizimini modernizatsiyalash muhim sanaladi. Bu borada yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish to'g'risida”gi PQ–2124 sonli qaroriga ko'ra ko'rsatilgan asosiy vazifalardan biri “yuksak ma'naviyatli, mustaqil fikrlovchi, qat'iy hayotiy pozitsiya, keng dunyoqarash va chuqur bilimlarga ega bo'lgan vatanparvar yoshlarni tarbiyalash, ularni turli mafkuraviy tahdidlarga qarshi immunitetni shakllantirish hamda voyaga yetmaganlar

va yoshlar o'rtasida huquqbuzarlik va jinoyatlar sodir etilishini oldini olish" deb ko'rsatilgan.

Buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy taraqqiyot g'oyasini o'zida mujassam etgan ma'naviy jihatdan barkamol avlodni voyaga yetkazish uchun munosib hayot shart-sharoitlarini yaratish davlat siyosatining ustivor yo'nalishi deb qaraladi. Tarbiya jarayonida ayniqsa, o'smir yoshdagi maktab o'quvchilarida vatanparvarlik, milliy g'oya va baynalminalchilik, voqelikka faol munosabatda bo'lish, o'rtoqlik, mehnat kishisiga chuqur hurmat hislarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Insonning xulq – atvori o'zgaruvchan va rang-barang bo'lib, uning individual xususiyatlari, o'ziga xos "uslublari"ning mavjudligi hech qachon va hech kimda hech qanday shubha tug'dirmaydi. Biroq bu xulq – atvorning xilma-xilligi uning cheksiz degani emas, zero, insonlarning o'zaro muloqoti, o'zaro munosabati, ularni turli ijtimoiy guruhlarga birikuvi, yashashi uchun iliq psixologik muhitning saqlanishi zaruratdir.

O'smirlik davrining yirik tadqiqotchilaridan biri nemis faylasufi va psixologi E.Shpranger o'smirlik yoshi qizlarda 14-18 va o'gil bolalarda 13-19 yoshlargacha davom etib, unig birinchi bosqichi 14-17 yoshlarga to'g'ri kelib, bu yoshda bolalikdan qutulish sodir bo'lishini izohladi. U o'zining o'smirlik yoshining madaniy - psixologik konsepsiyasida rivojlanishining uch tipi mavjudligini ko'rsatib o'tadi.

Birinchi tip- keskin, krizisli, shiddatli kechadi va o'smir o'zining ikkinchi tug'ilishini his etadi, oqibatda yangi "Men" vujudga keladi.

Ikkinchi tip- o'smirning kattalik hayotida bosqilik, sokinlik, uzluksizlik sezilib, uning shaxsiyatida chuqur va jiddiy o'zgarishlar ro'y bermaydi.

Uchinchi tip- bu rivojlanish jarayonining shunday bosqichiki, o'smir o'z ichki kechinmalari va krizislarini matonat bilan yengib, o'zini faol anglagan holda, shakllantiradi hamda tarbiyalaydi. Shunday qilib, E.Shpranger mazkur yoshning tashkil etuvchilari o'z individualligini anglash, refleksiyanu vujudga kelishi, "Men"ning ochilishi ekanligini isbotlab, o'smirning dunyoqarashlarini, qadriyatlarini, o'zini o'zi anglashini o'rganishning sistematik tadqiqotiga asos soldi.

O'smirlik yoshida tajovuzkor axloqning maxsus xususiyatlari kattalar obro'sining yemirilishi fonida tengdoshlari guruhiga bog'liqligi hisoblanadi. Ushbu yoshda tajovuzkor bo'lish ko'pincha "sandiraqlab yurib, kuchli bo'lish"ni bildiradi. Har qanday o'smir guruhi sardor tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan o'z rituallari va miflariga ega. Masalan, guruhga a'zolik (yoki yangilarni sinash) rituallari keng tarqalgan. Guruhlarning ko'zni qamashtiruvchi "uniforma"si (umuman olganda o'smir kiyinish madaniyati kabi) ham ritual xarakterini oladi. Rituallar guruhga mansublik tuyg'usini kuchaytiradi va o'smirda xavfsizlik hissini beradi, miflar esa uning hayotiy faoliyatini g'oyaviy asosi bo'ladi. Miflardan uning ichki guruhli va tashqi tajovuzni qo'llash uchun foydalaniladi. Masalan, "guruhga a'zo bo'lmaganlarga" nisbatan har qanday kuch ishlatish ko'rinishlarini "Ular sotqinlar... biz o'zimiznikilarni himoya qilishimiz zarur... biz hammani o'zimizni xurmatlashga majburlashimiz kerak" tipidagi ishonirish bilan oqlaydilar. Guruhli mif bilan "ilhomlangan" zo'ravonlik o'smirlar tomonidan, qahramonlik va guruhga sodiqlik kabi o'z kuchini tasdiqlash sifatida boshdan kechiriladi. Ayni damda alohida holatlarda tajovuzkor axloqning tashabbuskorlari tajovuz yordamida o'z-o'zini tasdiqlashga

urinuvchi va turli sabablar kuchida moslashmagan alohida o'smir-autsayderlar bo'lishi mumkin.

Tajovuzkor axloq bolalar va o'smir yoshidagilar uchun yetarlicha odatiy ko'rinishdir. Bundan tashqari, shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida tajovuzkor axloq qator muhim vazifalarni bajaradi. Me'yorda u qo'rquvdan ozod qiladi, o'z manfaatlarini himoya qilishga yordamlashadi, tashqi xavfdan himoyalaydi, moslashishga ko'maklashadi. Tajovuzning ikki turi mavjud bo'lib: zararsiz-moslashgan va destruktiv-moslashmagan.

O'smir yoshidagi bolalar bilan oiladagi noto'g'ri munosabat hozirgi kundagi jiddiy muammolarni yuzaga keltirib bola taqdirini o'zgarishiga sabab bo'lmoqda. Shunday qilib, oila a'zolarining o'zaro munosabatlari orasida muayyan bog'liqlik mavjud. Bular o'z ifodasini "issiq" va "sovuq" onalar, hamda "jismoniy" va "psixologik usullarni" samarali qo'llay biluvchilar timsolida topadi. Oqibatda, bizga ijtimoiylashgan oilaning "qo'llab quvvatlovchi" va "nazorat qiluvchi" kabi asosiy parametrlari bilan ishlashga to'g'ri keladi.

Umuman olganda, bola va o'smir shaxsining rivojlanishi uchun tajovuzkorlik ko'rinishiga emas, uning natijasi va atrofda qilarning noto'g'ri reaksiyasi xavfidir. Qachonki zo'ravonlik e'tibor, hukmronlik, tan olish, pul, boshqa afzalliklar bergan holatda bolalar va o'smirlarda katta ehtimol bilan kuch madaniyatiga asoslangan ijtimoiy ishlaydigan va katta odamlar (masalan, jinoiy guruhlar) asosida tuzilgan axloq shakllanadi. Atrofdagilarning tajovuzni kuch bilan bostirishga urinishlari ko'p hollarda qarama-qarshi kutilgan samaraga olib keladi.

Agressiya-lotinchina *aggressi* tashlanmoq- biror bir odam guruhni yuqotish jismonan yoki ruxan zarar yetkazishga qaratilgan yakka yoki jamoaviy xulq, xatti – harakat, g'azab, nafrat sifatida namoyon bo'ladi. Tajavuzkor xulq-atvor adovatli munosabat sifatida atrofdagilarga azob- uqubat berish, jismonan va ruxan azoblashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Bir qancha olimlar tomonidan aggressiyaga ta'rif berilgan bo'lib ular quyidagilardan iborat.

Dal'gadoning fikriga ko'ra agressiya bu, dushmanlik akti, nizolar, urushlar, kimnidir yoki biron obektni vayron qilishga qaratilgan harakatlar yig'indisi.

L.Bender – agressiya kuchli faollik, qadr-qimmatini namoyon qilishga intilish.

Uil'son – tajovuzkorlik-fiziologik va asosiy faoliyatda tomonlarga taxdidi bilan izohlanadi.

Agressiya E.Fromm tasnifi bo'yicha 2 xil turga ajratiladi.

1. Xavfli agressiya- biologik moslashmaganlik, individning filogenezida rivojlanib, uning qiziqishlariga taxdid solishi bilan namoyon bo'ladi.

2. Xavfsiz agressiya- biologik moslashganlik, individning filogeneziga bog'liq bo'lmay, taxdidlardan ximoyalalanishni anglatmaydi.

A.Bandura va R.Uolter ushbu "oilaviy" masalani o'rganishga maxsus tadqiqotni bag'ishladilar va quyidagi ma'lumotlarni oldilar. Tajovuzkor o'g'il bolalarning ota-onalari bolalarining yutuqlariga nazorat guruhdagi (tajovuzkor axloq bo'lmagan) ota-onalarga nisbatan kamroq talab qo'yanlar va ularni bolalikda kamroq cheklaganlar. Ayni vaqtda ko'rib chiqilgan o'smirlar ota-onalarining ta'siriga kuchliroq qarshilik ko'rsatganlar.

Tajovuzkor axloqli o'g'il bolalar otalaridan ko'ra onalariga ancha bog'lanib qolgan. Nazorat guruhidagilar ichki o'z-o'zini nazorat qilishni rivojlantirish, masalan, ishonish usulidan keng foydalangan bir vaqtda tajovuzkor o'smirlarning ota-onalari

ko'pincha majburlash usuliga tayanganlar. Tajovuzkor o'g'il bolalarning otalari keskinlik va ko'pincha bolalarni jazolash tendentsiyasi bilan xarakterlangan bir vaqtda onalar zaif umumiy kelishuvda talabchan emaslik va o'zaro munosabatlarda yetarlicha bo'lmagan samimiyligi bilan xarakterlanadi.

Tajovuzkor o'g'il bolalar o'z otalari bilan kam o'xshashdir, ular nazorat guruhidagi o'smirlarga qaraganda ko'pincha otalarining tanqidiy va dushmanlik munosabatlariga javob qaytaradilar. Bularning barchasi, tadqiqotchilar fikriga ko'ra, ota-onalik qadriyatleri tizimini o'zlashtirish va ularning talablarini bajarishni murakkablashtiradi.

A. Bandura va R. Uolter o'smirlarning ijtimoiylashuvi va ularning oilaviy sharoitlari o'rtasidagi aloqani o'rganib, bola axloqini belgilovchi uchta asosiy xususiyatlarni ajratdilar: uning tobe (samimiy-shaxsiy) munosabatlar o'rnatishga tayyorligi, vijdon rivjlanganligi darajasi, tajovuzga motivatsiya kuchi.

Agressiv xulqli bolalarning ko'zga tashlanib turuvchi psixologik xususiyatlari bu odamlar ustidan ustunlikka va ulardan o'z maqsadi yo'lida ochiq-oydin foydalanishga intilishda ko'zga tashlanadi va quyidagicha namoyon bo'ladi.

1. Barbod etish tendensiyasi.
2. Atrofdagi odamlarga zarar keltirishga yo'nalganlik.
3. Zo'ravonlikka moyillik. (og'riq yetkazish)

Bolaning tajovuzkor axloqiga turli oilaviy omillar ta'sir ko'rsatadi, masalan, oilaning past darajada uyushganligi, janjalkashlik, ota-onalar va bola o'rtasidagi yetarlicha bo'lmagan yaqinlik, bolalar o'rtasidagi o'zaro noxush munosabatlar, oilaviy tarbiyaning noteng uslubi. Masalan, o'ta qattiq nazoratdan foydalanuvchi (giperopeka), nihoyatda qattiq jazoni qo'llovchi ota-onalar ko'pincha o'z farzandlarining tajovuzi va bo'ysunmasligiga duch keladilar. Shuningdek, otaning onaga nisbatan tajovuzkor munosabati (jismoniy zo'rlik yoki aniq ma'naviy kamsitish) ham bolaga yaqqol salbiy ta'sir ko'rsatadi, degan fikrlar mavjud.

Ta'lim muassasalarida o'smir yoshidagi o'quvchilar o'rtasida o'tkazilgan "Tajovuz xolati tashxisi" (Bass-Darki testi) metodikasi 7 –sinflarda o'tkazilib uning natijalariga ko'ra tajovuz xolatlari turlari aniqlandi.

No	Tajovuz xolatlari	Qiz bolalar	O'g'il bolalar
1.	Jismoniy tajovuz- jismoniy kuch ishlatish	15%	55%
2.	Bilvosita tajovuz- bilvosita yo'naltirilgan yoki hech kimga yo'naltirilmagan tajovuz.	10%	78%
3.	Xafagarchilik- arzimas sabablariga ko'ra nafratlanish va xasad qilish	50%	45%
4.	Shubxalanuvchanlik- o'ta ishonchsizlik.	30%	39%
5.	Verbal tajovuz- negativ xissiyotlarni tovushlar bilan ifodalash (baqirish, chiyillash, so'kinish)	64%	64%
6.	Aybdorlik xissi- subektning o'zini yomon deb o'ylashi, vijdon azobidan qiynalishi.	66%	88%
7.	Negativizm- mavjud qonunlarga qarshi chiqish va ular bilan kurashish reaktiviyasi.	40%	80%

1) Qiz bolalarning natijalari taxliliga ko'ra verbal tajovuz (64%) va aybdorlik xissi (66%) yuqoriligi aniqlandi.

2) O'g'il bolalarning natijalari taxliliga ko'ra jismoniy tajovuz (55%), verbal tajovuz (64%), bilvosita tajovuz (78%), negativizm (80%), aybdorlik xissi (88%) ekanligi anqlandi.

O'smirlarning ichki dunyosidagi qiyinchiliklar tashqi olamdagi, maktabdagi, kasb hunar kollejidagi talablar bilan o'smir dunyoqarashi, motivlari to'qnashganda ular psixologiyasida, hulqida salbiy o'zgarishlar keltirib chiqaradi. Natijada o'smirda asabiylik, betga choparlik, o'zini tuta bilmaslik kabi salbiy xususiyatlar, shu bilan birga kattalardan o'zining ichki dunyosidagi o'zgarishlarni yashirish, kattalarga, o'qituvchi va tarbiyachilarga ishonmaslik, o'z-o'ziga ishonmaslik sifatлари paydo bo'ladi. O'smir o'z hayotidagi ichki va tashqi qarama-qarshiliklarni kattalarning yordamisiz yengib o'tishi juda qiyin. Bu borada o'qituvchilar, tarbiyachilar, vrachlar, ota-onalar hamkorlikda ishlashlari kerak. Shunday hamkorlikdagi ishlardan biri psixologik-pedagogik konsiliumlarni tashkil etish zarurdir.

Agressiv bola bilan olib boriladigan korreksion ishlarda biz quyidagi jihatları inobatga olishimiz zarur.

1. Oila samarali ijtimoiylashuvning eng kam darajadagi sharoitini yaratishi kerak. Bolaning atrofdegilarni qiziqishi, e'tibori va ma'qullashini istashga o'rgatadigan bevosita birinchi muhim shart - mehribonlik motivatsiyasidir.

2. Ikkinchi zaruriy shart deb tadqiqotchilar fikriga ko'ra izchil talablar va cheklovlar (shu shart bilanki, ota-onalarning o'zlari ijtimoiy me'yorları qabul qiladilar) shaklidagi "ijtimoiylashuvning bosimi"ni ataydilar. Aksincha, axloqning dushmanlik shakli oilada ota-onalik muhabbatiga ehtiyoj frustratsiyasi, doimiy jazoni qo'llash (istalgan axloqni rag'batlantirish ustidan ustunligi), ota-onalar tomonidan talablarning kelishmaganligi, ota-onalarning o'zlarini tajovuzkorligi natijasida paydo bo'ladi.

3. Agressiv xatti-harakatni umuman yomon deb hisoblab bo'lmaydi. Kritik (frustratsiya) holatda paydo bo'lganda u himoya funktsiyasini, ba'zida hal qiluvchi holatdan chiqib ketish funktsiyasini bajaradi. Ko'pincha bolada agressiv xatti-harakat bolani o'tish davrida kuzatiladi. Bu shundan dalolat beradiki, bolani yashashi qiyinlashdi. Har qanday qiyin holatda bola yosh krizisi paytida qiyinroq o'tkazadi, shuning uchun undan xatti-harakatidan agressiv elementlarni ko'payishini kutish mumkin. Bu oddiy bolaga ham, emotsional buzilishdagi bolaga ham tegishlidir.

4. Bolaning aniq agressivligi davrida, atrofdegilar bilan garmonik munosabatni u tomondan buzilishi qaysiki normal affekt rivojlanishida kuzatilgan, asosan yosh affekti va shaxsiy krizislar kechinmalari bilan to'g'ri keladi. Affektiv buzilish holatida agressiya odatiy hol, deyarli xulq-atvorning birlamchi formasi bo'lib qoladi. Biroq, bolaning xulq-atvoridagi agressiyaning borligi doim u bilan bo'lgan munosabatda katta qiyinchiliklar tug'dirsa-da, agressiv tendentsiyalarni faqatgina salbiy baholash mumkin emas. Shuni esda tutish kerakki, ular (tendentsiyalar) boladagi affektiv xulqda rivojlanishi davridagi aktivligini oshishi fonida qonuniy kattalashib beradi. Odatda bu psixokorreksion ishning ajralib bo'lmas bosqichidir, bulardan kattalarning yordami bilan o'tib, bola uni o'rab turgan reallik bilan yanada adekvat formalarni egallashi mumkin.

5. Agressiya o'zining kelib chiqishi dinamikasi bo'yicha ko'pincha bolani yaqin atrofdegilari bilan bo'lgan o'zaro munosabatlari usullaridan o'zgacha qiyinlashuv ko'rsatkichida ko'rinadi. Bolada agressiyani to'g'rilash, ya'ni korreksiya qilish, uning sabablarini, kelib chiqishini bilishdan boshlash kerak. Agar agressiya

emotsional-motivatsion sohada buzilish signali bo'lib hisoblanmasa, unda korreksion harakatlar, undagi (agressiyani) yo'qotishga qaratilgan bo'lmay, balki uni yumshatishga va boladagi agressiv xulq-atvordan kelib chiqadigan yomon asoratlarni oldini olishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bundan tashqari bu holatda otanalarni bolaning agressiv reaksiyalarini adekvat ravishda qabul qilishi zarur.

Xulosa qilib aytganimizda o'smir xulqidagi salbiy o'zgarishlarni baholashda bu o'zgarishlarni to'g'ri diagnostika qilish va baholash muhim. Agar hushchaqchaq, harakatchan, faol, yaxshi o'qiydigan o'smir (bola), passiv, injiq bo'lsa, o'qishga qiziqishi keskin kamaysa bu yalqovlik emas balki kasallikdir. Bu borada quyidagi tavsiyalarni beramiz.

1. Agressiv xulq-atvorli o'quvchilar maxsus metodika orqali aniqlangach, ular bilan psikorreksion faoliyatni amalga oshirish zarur.
2. Agressiv xulqli bolalarning oilaviy sharoitini o'rganish talab etiladi.
3. Agressiv xulqli o'quvchilarning shaxslararo munosabatdagi pozitsiyasini o'rganish, keltirib chiqaruvchi omillarni aniqlash muhim hisoblanadi.
4. Ularning qiziqishlarini aniqlash va ularni sport to'garaklaridagi ishtirokini ta'minlash zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aseyev V. G. Vozrastnaya psixologiya. Uchebnoye posobiye. – Irkutsk., 1989.
2. Malkina-Pbix I. G. Spravochnik prakticheskogo psixologa -M.: Izd-vo Eksmo, 2004.
3. Ovcharova R. V. Prakticheskaya psixologiya v nachal'noy shkole. - M.: TTs «Sfera», 1998.

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS

Executive Editor-in-Chief: PhD Oleh M. Vodiany

MAY 2019

ISSUE 5(16)
Part 2

The results of scientific researches, errors or omissions are the authors' responsibility

Founder: "iScience" Sp. z o. o.,
NIP 5272815428

Subscribe to print 28/05/2019. Format 60×90/16.
Edition of 100 copies.

Printed by "iScience" Sp. z o. o.
Warsaw, Poland
08-444, str. Grzybowska, 87
info@sciencecentrum.pl, <https://sciencecentrum.pl>

ISBN 978-83-949403-3-1

9 788394 940331